

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Pracoviště historické sociologie

Mgr. Michael Rádł

**Klasické koncepty stratifikace a jejich srovnání se
situací v soudobé společnosti.**

Subjektivní a objektivní pozice ve společenské struktuře

Diplomová práce

Vedoucí práce: **PhDr. Jiří Šafr, Ph.D.**

Praha 2016

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 20. června 2016

Michael Rádl

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval PhDr. Jiřímu Šafrovi, Ph.D. za jeho odborné vedení, trpělivost a cenné rady při vytváření mé diplomové práce, a také dalším konzultantům a spolupracovníkům, bez jejichž doporučení a rad by tato práce nevznikla.

Abstrakt:

Tématem práce je současná konceptualizace společenských tříd a problematika stratifikace v České republice v období po roce 1989. V první části vzájemně porovnávám klíčové teze klasických stratifikačních konceptů a jejich proměny v historii zkoumání společenské struktury. Ve druhé části se pomocí sekundární analýzy kvantitativních dat snažím najít klíčové faktory sebe-zařazování do společenské struktury a určit, jak toto subjektivní sebe-zařazení koreluje s objektivním (sociologickým) zařazením. Součástí analýzy je také otázka do jaké míry a v jakém smyslu vnímají respondenti soudobou českou společnost jako sociálně stratifikovanou. V závěru práce se na základě výsledků analýzy pokouším navrhnout, který z klasických stratifikačních konceptů nejlépe odpovídá situaci v soudobé české společnosti.

Klíčová slova: subjektivní a objektivní pozice, stratifikace, třída, vrstva, status, společnost, společenská struktura

Abstract:

The central theme of the thesis is the current conceptualization of social classes and the issue of stratification in the Czech Republic in the period after 1989. In the first part I confront key theses of classical stratification concepts and follow their transformations in the history of exploration of the social structure. In the second part, by secondary analysis of quantitative data, I am trying to find the key factors of self-classification into social structures and to determine how this subjective self-classification correlates with objective (sociological) classification. An important part of the research is also the question of to what extent and in what sense people perceive the contemporary Czech society as a social-stratified. In the conclusion, on the basis of the results of analysis, I am trying to suggest which of the classical concepts of stratification best reflects the situation in contemporary Czech society.

Key words: subjective and objective position, stratification, class, stratum, status, society, social structure

Obsah:

1. Úvod	6
1.1 Téma a cíl práce	6
1.2 Základní otázky	8
2. Historie stratifikačních teorií a výzkumů	9
2.1 Původ stratifikace – co to jsou společenské vrstvy a kde se vlastně vzaly	11
2.2 Stručné představení klasických stratifikačních konceptů	15
2.3 Proměny pojmu "stratifikace"	24
3. Současné přístupy k výzkumu společenské stratifikace – metody a nástroje	25
3.1 Soudobá česká společnost a společenské vrstvy	26
4. Empirická část – analýza sekundárních dat ISSP – Sociální nerovnosti (1991, 1999, 2009) ...	46
4.1 Stručná charakteristika použitých dat a jejich úprav	46
4.2 Představení a popis vybraných proměnných	48
4.2.1 Přehled nejdůležitějších proměnných	52
4.3 Pracovní hypotézy	53
5. Výsledky analýz	59
5.1 Proměny subjektivního statusu	59
5.1.1 Muži a ženy	61
5.1.2 Ekonomicky aktivní a neaktivní	64
5.1.3 Kongruence subjektivního a objektivního statusu (<i>SubStat</i> a ISEI)	68
5.1.4 Vliv vzdělání otce: "návrat k sociálnímu původu"	72
5.1.5 Regresní analýza – subjektivní status	74
5.2 Sebe-zařazení do společenské třídy	77
5.2.1 Regresní analýza – sebe-zařazení do dělnické třídy	83
6. Celkové shrnutí a interpretace výsledků	87
7. Diskuse na závěr	89
Seznam tabulek a obrázků	93
Bibliografie:	95

1. Úvod

1.1 Téma a cíl práce

Ve své práci se zabývám sociální stratifikací. Konkrétní zájem směřuji k hledání odpovědí na otázky, jak lidé v České republice po roce 1989 subjektivně vnímají svoje sociální postavení, a zda se toto vnímání nějak mění v čase – v období ekonomické i politické transformace a po jejím skončení. Zajímám se zejména o to, co určuje jejich společenské sebe-zařazení a jaké jsou nejdůležitější faktory pro stanovení vlastní příslušnosti k určité sociální třídě nebo vrstvě.

Cílem mé práce je zhodnocení základních tezí klasických stratifikačních konceptů a posouzení, do jaké míry jsou aplikovatelné na českou společnost v období přibližně od roku 1990 do roku 2009. Nehodnotím tudíž tyto stratifikační koncepty jako takové, ale pouze z hlediska, do jaké míry který z nich odráží podmínky a situaci v soudobé české společnosti. Pro zodpovězení této otázky mi jako nástroj poslouží sekundární analýza dat z výzkumů ISSP Sociální nerovnosti (1992, 1999, 2009), kterou se pokusím určit zda, a případně v jaké míře je v souladu objektivní pozice jedince v rámci společenské struktury a jeho subjektivní vnímání vlastní pozice.¹ Soulad nebo naopak diskrepance mezi objektivním postavením a jeho subjektivním vnímáním může přinést důležité poznatky o tom, jak lidé vnímají soudobou společnost, zda je možné dnes hovořit o "třídním vědomí" a zda v tomto směru dochází v čase k nějakým změnám. Zodpovězení této otázky představuje druhý cíl práce. Třetím cílem je pak v rámci analýzy stanovit, které faktory nejvíce ovlivňují subjektivní zařazování do společenské struktury a zda jsou tyto faktory stabilní v čase nebo se mění.

¹ V souvislosti se zařazováním do sociální struktury se v této práci velmi často vyskytují pojmy "objektivní" a "subjektivní". Tyto pojmy používám v určitém smyslu jako stojící v opozici: subjektivní zařazování znamená, že se jedinec zařazuje do společenské struktury (obvykle hierarchicky pojaté) sám, podle vlastních, tj. subjektivních kritérií. Objektivní zařazení naopak znamená zařazení "z vnějšku" - tedy že je zařazen na určitou pozici odborníkem (obvykle sociologem), podle předem daných kritérií (většinou odvozených z vykonávané práce).

Pro analýzu používám data ze tří reprezentativních sociologických výzkumů Sociální nerovnosti realizovaných jako tematické moduly v rámci mezinárodního projektu ISSP. Výsledky interpretuji v rámci nejznámějších stratifikačních konceptů, přičemž se zaměřuji na to, v čem se současná situace s těmito vybranými koncepty shoduje a v čem se od nich naopak odlišuje. Jak uvedeno výše, hlavním cílem analýzy je zjistit, do jaké míry se subjektivní zařazení respondentů shoduje s tím, které podle konkrétních kritérií určují odborníci, kteří se sociální stratifikací zabývají. Snažím se tedy zjistit, jakou míru korelace vykazuje subjektivní (tj. sebe-zařazení jedincem samotným) a objektivní (tj. "odborné", "analytické") pozice v rámci společenské hierarchie.

Protože se ve své práci zabývám především subjektivní stránkou sociální stratifikace, pokládám za užitečné položit si otázku, proč se vlastně na tento subjektivní pohled zaměřuji, a jaké teoretické koncepty se s ním pojí. V první řadě jsem přesvědčen o tom, že subjektivní posouzení vlastní sociální pozice je významné pro měření postavení (statusu) v rámci společnosti. Při dotazníkových šetřeních, která se zabývají zařazováním do společenské struktury, je většinou vedle otázek analytických,² na jejichž základě je později možné zařadit respondenta na určitou společenskou (společensko-ekonomickou) pozici, pokládány i otázky, které si kladou za cíl zjistit, na jaké místo ve společnosti by se zařadil on sám, bez ohledu na to, jaké má vzdělání, příjem nebo jaké vykonává zaměstnání a také aniž by jeho odpověď byla jakkoli ovlivňována tazatelem.³ Subjektivní pohled respondentů se potom dá

² "Analytickými" otázkami myslím především takové, které se týkají vzdělání respondenta, jeho příjmu, postavení na trhu práce, zaměstnání, atp. Smyslem těchto otázek je získat dostatek informací, tyto informace analyzovat a získat tak pokud možno reálný (a alespoň do jisté míry objektivní) obraz o společensko-ekonomické pozici respondenta v rámci společenské struktury, popřípadě měřit poměrně složitý multidimenzionální status (MDS), jakožto indikátor, který určuje postavení jedince ve společnosti na základě více dimenzí [Machonin 1969].

³ Ve skutečnosti jsou to právě výše zmíněné faktory, které ovlivňují jak objektivní, tak i subjektivní zařazování respondentů do (hierarchické) sociální struktury. Klíčový rozdíl mezi "objektivním" a subjektivním zařazením však spočívá v tom, že zatímco "objektivně" je respondent zařazen odborníkem, který ho na určitou pozici zařazuje na základě zmíněných kritérií (tj. zejména vzdělání, příjmu, zaměstnání, a dalších podobných faktorů), při subjektivním určení vlastní pozice tato kritéria respondent může, ale také vůbec nemusí, brát v úvahu.

porovnávat s jejich "objektivním" zařazením ve společenské hierarchii, nebo sledovat, jak se v čase mění faktory, které na zaujetí určité společenské pozice mají vliv.⁴

Dalším důvodem, proč se zajímat o subjektivní zařazení respondentů, je možnost posoudit podle získaných odpovědí míru "třídního vědomí" v rámci soudobé společnosti. Obecně se dá říci, že na rozdíl od období, pro které se někdy používá označení "první moderna"⁵ není v soudobé společnosti třídní vědomí v běžném životě nijak zvlášť akcentované ani manifestované, takže situace se může jevit tak, jako by sociální třídy byly v dnešní společnosti již pouze konstrukty sociologů, kteří koncept sociálních tříd nechtějí opustit, protože jim stále může sloužit jako vhodný analytický nástroj (srov. [Beck 2004]; [Bourdieu 1984]). Přesto se ale domnívám, že i když koncept sociálních tříd (nebo obecněji sociálních pozic) nemusí hrát v daný okamžik nějakou významnou roli pro běžnou populaci, má i tak v sociologii důležité místo – především proto, že umožňuje zkoumat, jaké faktory ovlivňují míru třídního vědomí (nebo naopak nevědomí) v průběhu společensko-ekonomického vývoje. Umožňuje mimo jiné konceptualizovat například vliv různých makroekonomických nebo politických událostí (jako je třeba ekonomická krize nebo změna určitých zákonů po obměně politické reprezentace a společensko-ekonomické dopady těchto změn nebo událostí), a analyzovat je právě v souvislosti se změnami subjektivního pohledu jedinců (resp. sociálních kategorií) na vlastní sociální pozici.

1.2 Základní otázky

Jak jsem již naznačil v úvodu, základní výzkumné otázky, na které se jsem se pokoušel nalézt odpovědi, se týkají problematiky subjektivního a objektivního zařazování do společenské struktury. Pomocí interpretace výsledků získaných v

⁴ Analytické ("odborné") zařazení respondenta na určitou společensko-ekonomickou pozici umožňují nejrůznější škály profesí/statusu a třídní klasifikace, které byly k tomuto účelu vytvořeny - např. ISEI, SIOPS, ESeG, EGP, a další.

⁵ K rozlišení období první a druhé moderny srov. [Beck 2000].

empirické části, se pokouším zhodnotit, který z klasických stratifikačních konceptů je možné nejlépe aplikovat na poměry v současné české společnosti. Hlavní cestou, jak se dobrat odpovědi na tuto otázku je analýza kongruence subjektivního a objektivního postavení. Pro účely této práce jsem předem zformuloval několik základních výzkumných otázek, které bych rád hned v úvodu představil:

** Shoduje se subjektivní a objektivní zařazování do společenské struktury? Do jaké míry spolu souvisí subjektivní a objektivní pozice?*

** Jaké faktory ovlivňují, že se lidé zařazují do společenských vrstev nebo tříd?*

** Mění se tyto faktory resp. jejich důležitost v čase?*

** Je některý z klasických stratifikačních konceptů vhodný pro situaci v soudobé české společnosti? Který nejlépe odpovídá tomu, jak v soudobé české společnosti vnímá problematiku stratifikace a tříd?*

Uvedené otázky vycházejí z úvah, které byly inspirovány dosavadními publikovanými výzkumy⁶ v oblasti sociální stratifikace a související relevantní literaturou. Otázky jsou v této fázi formulovány pouze na obecné úrovni, postupně byly v průběhu práce upřesněny a doplněny o další, které se v průběhu výzkumu ukázaly jako významné. Tyto základní výzkumné otázky potom tvoří především teoretický základ k tomu, aby mohly být utvořeny smysluplné pracovní hypotézy (viz kap. 4.3).

2. Historie stratifikačních teorií a výzkumů

Sociální stratifikace je téma, kterým se sociologie zabývá již od samého počátku. Protože se ustavovala jako věda o společnosti, je pochopitelné, že jednou z klíčových otázek, jimiž se zabývá, je struktura společnosti a základní stavební prvky, ze kterých je společnost vystavěna. Tyto základní strukturální segmenty se v závislosti na popisované společnosti a historické epoše mohou nazývat různě – kasty, stavy, třídy

⁶ Výzkumy, na něž se zde předběžně odkazuji, jsou blíže specifikovány dále v textu v odstavci nebo kapitole, která se zabývá příslušným tématem.

nebo vrstvy, ale vždy se jedná o určité skupiny jedinců, kteří mají ve společnosti určité hierarchické postavení, spojené obvykle s mocí, majetkem a prestiží. Stručný přehled nejznámějších historických stratifikačních teorií a jejich vývoje v čase následuje dále v textu této kapitoly.

Jak již bylo řečeno, základním pojmem, kterým se zabývají stratifikační výzkumy, je *sociální vrstva/třída*. Obsah pojmu se v historii mění, stejně jako koncepty badatelů a jejich přístup. Zatímco dříve⁷ v historii byla příslušnost k určité společenské vrstvě nebo třídě většinou spojena s vědomím této třídní příslušnosti a s poměrně přesně definovaným společenským statutem, v soudobé společnosti je význam třídního zařazení čím dál menší – především proto, že (na rozdíl od středověku nebo raného novověku) občanské zákoníky moderních států třídní příslušnost nijak neakcentují a artikulované přihlášení k určité společenské vrstvě tedy svému nositeli nepřináší žádné právní a vlastně ani ekonomické výhody. Ani výhoda společenské prestiže, která byla pro příslušníky středních a vyšších tříd poměrně významná již není zdaleka tak významná jako v minulosti a důležitost manifestované třídní příslušnosti tedy z těchto důvodů postupně klesá. Příliš nápadné demonstrování příslušnosti k "vyšší třídě" se dnes v mnoha společnostech pokládá dokonce za směšné, takže není nic neobvyklého, když se bohatí prezentují spíš skromně a nevystavují příliš na odiv své společensko-ekonomické postavení.

Dá se říci, že zájem společenských vědců – nejprve filosofů nebo historiků a později sociologů o otázky, související se stratifikací společnosti, je v moderních dějinách vědy značný a téměř konstantní. Relevance principů stratifikace a její společenský význam se dá rozdělit do několika typů podle hlediska pozorovatele, jeho odbornosti a důvodu, proč se o toto téma zajímá:

a) odborné hledisko – stratifikace má význam pro odborníky – sociology, statistiky, atp.

⁷ Časově poněkud neurčitý pojem "dříve" je použit záměrně, neboť příslušný odstavec se vztahuje nejen na dobu rozkvětu "moderních" společenských tříd a vzestup třídního vědomí v devatenáctém a v první polovině dvacátého století, ale zahrnuje i rozdělení společnosti na vrstvy a stavy v blíže neurčeném období středověku a raného novověku.

b) laické hledisko – povědomí o uspořádání společnosti je důležité pro laickou veřejnost

c) subjektivní hledisko – představa o tom, jaké existují kritéria "třídní příslušnosti" slouží jako základ sebeidentifikace je klíčová pro každého jednotlivce v souvislosti se subjektivním vnímáním vlastní pozice ve společnosti

2.1 Původ stratifikace – co to jsou společenské vrstvy a kde se vlastně vzaly

Z dnešního pohledu se zdá, že společenské rozdělení na vrstvy a třídy patří již odedávna k základním prvkům společnosti. A přestože v současnosti je jejich existence spíše skrytá a mnohdy není na první pohled patrná, jen málokoho by napadlo třídní strukturu společnosti jen tak zahrnout jako "společenský přežitek". Existence společenských tříd je ve vědomí lidí natolik zažitá, že obraz společnosti, ve které se vůbec nevyskytují třídy, je z pohledu dnešního člověka jen velmi těžko představitelný. Hierarchické rozdělení na společenské třídy (nebo aspoň nějaká společenská stratifikace) je zkrátka něco, co dnešní člověk chápe jako odjakživa dané, a i když se v různých historických obdobích mohly třídy v sociálním prostoru k sobě přibližovat nebo se od sebe vzdalovat, v žádné společnosti nikdy nedošlo k úplnému splynutí společenských tříd nebo k úplnému zániku třídní diference. Bylo tomu tak ale opravdu odjakživa? Kdy se vlastně objevily zárodky společenských tříd a kdy se začala společnost rozdělovat a třídně stratifikovat? Někteří sociologové zastávají názor, že k sociální stratifikaci začalo docházet již od počátku lidských dějin, přesněji od doby, kdy se lidští jedinci začali sdružovat do skupin, ze kterých se později vyvinula větší uskupení, která se již dala nazývat společnostmi.⁸ Ale je tomu opravdu tak a platí to bez výjimky? A pokud u některých společností nedocházelo ke společenskému rozvrstvení hned od počátku lidských dějin, co mohlo být důvodem

⁸ Myšlenku, že sociologové se víceméně shodují v názoru, že sociální stratifikace je přirozenou charakteristikou každé společnosti již od samého počátku, vyslovuje např. J Šanderová [Šanderová 2000 : 9]

takové prodlevy? A proč u některých společností dochází k poměrně striktní společenské stratifikaci už v raném období dějin, u jiných se objevuje relativně pozdě a u některých dokonce k žádnému vzniku společenských tříd vůbec nedojde?

Ve společnostech lovců a sběračů (někdy označované jako *předtřídní* nebo také *beztrídní* společnosti) je existence tříd zpravidla neznámým jevem. Obvyklé vysvětlení bývá takové, že tyto společnosti, které žily víceméně kočovným způsobem – ze dne na den – nevytvářely žádnou nadhodnotu. V rámci takového životního principu nemohl tedy vznikat nadbytek ani žádné přebytky, které by se mohly stát základem nějaké ekonomické nerovnosti.⁹ Toto vysvětlení bylo pro svou logiku přijímáno přibližně do poloviny dvacátého století. Není však až příliš jednoduché? Vůbec se nezabývá například tím, proč během poměrně dlouhé doby, po kterou společnosti lovců a sběračů v historii existovaly, téměř vůbec nedocházelo k žádné stratifikaci nebo k vývoji ve smyslu hierarchického členění těchto společností. Neexistence hmotného majetku a produkce, která je v těchto společnostech bezprostředně spotřebována může být důvodem, proč zde nevzniká ekonomická nerovnost – tedy hierarchie založená na rozlišení bohatých a chudých. Z tohoto hlediska se v případě společností lovců a sběračů opravdu z principu jedná o společnost rovnostářskou. Proč by ale nemohla vznikat nerovnost, založená na něčem úplně jiném – na něčem, čeho je v takových společnostech dostatek nebo nadbytek? Nerovnost by mohla být založená třeba na principu rozdílné prestiže, již mohl dosáhnout například lovec, úspěšnější než ostatní, zručnější výrobce zbraní, nebo prostě ten, kdo dokázal lépe uspokojovat potřeby skupiny a uměl svou schopnost patřičně zdůraznit.¹⁰ Jakmile by ale taková nerovnost

⁹ Názor, že v "primitivních" společnostech, které nevytvářely nadhodnotu, nemohla vznikat (majetková) nerovnost, je spojován především s myšlenkami K. Marxe. V *Předmluvě ke kritice politické ekonomie* [Marx, 1950] spojuje třídní antagonismus se společenskými formacemi a zabývá se přechodem od jedné ke druhé (což se dá chápat jako přechod od "nižšího" k "vyššímu" společenskému uspořádání), přičemž počátek nerovností vidí v antické společenské formaci. Z toho se dá vyvodit jeho názor, že v předcházející formaci (která se někdy označuje jako "předtřídní") se žádné (antagonistické) společenské třídy nevyskytovaly. Společenskými formacemi se rovněž zabývá v *Rukopisech "Grundrisse" sv. II*, přičemž právě v této práci klade prvopočátek antagonistických vztahů do antické společenské formace, přičemž předpokládá, že v předcházející formaci, tedy v té, kterou nazývá "archaická", se antagonistické vztahy ještě nevyskytovaly, protože zde ještě nevznikala nadprodukce. Ta může podle Marxe vznikat až tehdy, kdy se kmen usadí na jednom místě [Marx 1974 : 87].

¹⁰ Vznikem a reprodukcí sociální nerovnosti na základě rozdílné prestiže se zabývá např. [Veblen 1999]

jednou vznikla, dalo by se pravděpodobně jen těžko zabránit jejímu rozšíření a rovnostářská skupina by se snadno a poměrně rychle změnila na společnost hierarchickou – třídně strukturovanou.

Mezi jinými badateli, zabývajícími se vztahem sociální organizace skupin a jejich ekonomikou, se o tuto problematiku zajímal i britský antropolog Marshall Sahlins. V roce 1972 předkládá v knize "*Stone Age Economics*" [Sahlins 1972] poměrně převratnou tezi o ekonomickém životě společenství lovců a sběračů. Podle Sahlinse v těchto společnostech nevznikaly významné (ekonomické, a proto ani statusové) nerovnosti především proto, že zde fungovaly vědomě používané a poměrně účinné nástroje, záměrně zabraňující jejich vzniku již v zárodku [Sahlins 1972 : 14–39]. Pokud se v případě těchto lovecko-sběračských skupin dá vůbec hovořit o nějakém hospodářském principu, má zde probíhající směna často rituální charakter, přičemž aktéři akcentují hlavně sociální a symbolický kapitál, zatímco ten, který dnes nazýváme ekonomický, hraje poměrně podružnou roli [Sahlins 1972 : 210–211]. K podobným závěrům dospěl i další badatel, James Woodburn, který se zabýval "primitivními" společnostmi a principy, na jakých je organizován jejich společenský a ekonomický život [Woodburn 1970; 1982]. Podle výsledků, ke kterým dospěl, patřilo k takovým nástrojům, jejichž cílem bylo udržet všeobecnou rovnost například to, že *nebyly* shromažďovány žádné přebytky (např. uloveného masa apod.) a vše nespotřebované bylo před přesunem skupiny ponecháno na místě nebo vyhozeno, přičemž případné shromažďování takových případných přebytků některými jedinci, jakož i jakékoliv hromadění osobního majetku mohlo podléhat společenským sankcím [Woodburn 1982 : 442]. Lov byl převážně skupinový a lovci si dokonce před lovem vzájemně vyměňovali šípy, aby nebylo možné poznat, kdo z nich zvíře zabil – případný úlovek byl potom považován za společný majetek [Woodburn 1982 : 441]. K jiným způsobům, jak udržet ve skupině rovnost patřilo pravidlo, že lovec, který zabil a přinesl kořist, nemohl tuto kořist sám rozdělovat. To byla práce někoho jiného a on sám musel spolu s ostatními počkat, jaký díl masa z úlovku se na něj dostane. Navíc jakékoliv případné vychloubání úspěšnějších lovců nebo dalších členů společenství, kteří vynikali v nějaké činnosti, bylo považováno za nemístné a jedinec, který se chlubil svými přednostmi byl proto ostatními opovrhován a vysmíván, nadto byl pro

takové vlastnosti již předem vyloučen z případné kandidatury na nějakou vedoucí pozici [Woodburn 1982 : 445].

Společenské prostředí, které bylo pro vznik tříd příznivější, se objevuje až s přechodem k pasteveckému způsobu života a potom zejména v souvislosti se zemědělskou (neolitickou) revolucí, kdy se poprvé v dějinách začínají větší skupiny lidí usazovat a přecházejí k zemědělskému způsobu obživy. Postupně vytváření přebytku je v této době jevem, který nejen vyplývá z nového způsobu hospodaření, ale je zároveň i jeho elementární podmínkou – zemědělec nemůže všechno sklizené obilí okamžitě po sklizni spotřebovat, ale musí si určitou část ponechat, aby mohl pole opět osít. Další část obilí si musí rozdělit tak, aby jej uživila do příští sklizně – podobně ani pastevec nemůže všechny čerstvě přírůstky stáda bezprostředně zkonsumovat. Právě v té době, kdy se začíná uplatňovat metoda odložené spotřeby jako základní a obecně přijímány životní princip, vznikají ideální podmínky k postupně diferenciaci jednotlivců podle majetku.

K mnohem větší diferenciaci, a tím také k rozmachu společenských vrstev, dochází v Evropě v období raného středověku. Tento rozvoj společenské diferenciace úzce souvisí s prohlubující se dělbou společenské práce, resp. s vymezováním úlohy, kterou ta která skupina ve společnosti zastává. Z celku se brzy vyděluje poměrně úzká skupina bojovníků a válečníků, kteří zpočátku tvoří družinu panovníka a pomáhají mu prosazovat jeho zájmy. Tato skupina je vlastně zárodkem budoucí aristokratické mocenské vrstvy. Další skupinou, že které se později vyvine samostatná společenská třída, je vrstva duchovních, kterou tvoří kněží a další příslušníci katolické církve. Tato skupina tvoří, podobně jako aristokracie, samostatnou vrstvu, navíc poměrně silně vnitřně diferencovanou – církev má totiž již téměř od svého vzniku episkopální strukturu a má tedy již z principu hierarchický charakter. Již raně středověká společnost se tak poměrně brzy rozdělí na tři základní společenské vrstvy – světskou aristokracii, duchovní a prostý lid. Tyto vrstvy tvoří vlastně páteř celé středověké společnosti a jejich existence bývá zdůvodňována i legitimizována pomocí ideologie

"trojího lidu" – *belatores, oratores a laboratores*.¹¹ Odůvodnění, resp. ideologie, používaná k legitimizaci tohoto společenského dělení byla taková, že se tyto tři vrstvy vlastně ideálně doplňují a každá z nich slouží nejen sobě, ale i zbývajícím dvěma vrstvám a přináší jim prospěch – duchovní se za všechny modlí a tím jim zajišťují možnost spásy, aristokracie celou společnost chrání se zbraní v ruce a třída rolníků zase zajišťuje pro všechny obživu. Byl kladen důraz na to, že se vlastně jedná o elementární dělbu společenské práce (resp. úlohy ve společnosti) – tak bylo toto zdůvodnění také po celý středověk přijímáno širokou veřejností a třebaže bylo čas od času předmětem kritiky, přesto přetrvalo výše popsané stavovské rozdělení společnosti po celá staletí.

2.2 Stručné představení klasických stratifikačních konceptů

V této části práce se zaměřuji na stručný přehled vybraných klasických teoretických konceptů sociální stratifikace (např. K. Marx, M. Weber, P. Bourdieu, T. Veblen, E. P. Thompson, U. Beck, a další) a na jejich vzájemné porovnání, přičemž mě zajímá především proměna přístupu badatelů k problematice sociální stratifikace. Srovnání konceptů klasických autorů, zabývajících se stratifikací, a stručný souhrn jejich klíčových tezí může přinést částečnou odpověď na otázku, nakolik ten který koncept odpovídá situaci v současném českém prostředí.

Za "otce zakladatele" stratifikačních teorií jsou obvykle považováni především dva sociální vědci stojící u zrodu sociologie – K. Marx a M. Weber. Díky jejich odlišnému pohledu na utváření a strukturu sociálních tříd se myšlenkový proud rozdělil a vliv těchto dvou konceptů je patrný do současnosti – i dnešní sociologové dají rámcově rozdělit na "*marxisty*" a "*weberiány*", přičemž obě skupiny přistupují k výzkumu stratifikace z mírně odlišných pozic (viz níže). Podle koncepce, kterou

¹¹ "Ti, kdo bojují, ti, kdo se modlí, a ti, kdo pracují". Problematikou oprávněnosti společenské diferenciaci ve středověku a ideologií "trojího lidu", která měla legitimizovat neměnnost v té době existujících společenských tříd, se zabýval např. Petr Chelčický [Chelčický 1945] nebo Georges Duby [Duby 2008 : 285-293].

preferují badatelé, zabývající se sociální stratifikací, se dá současný výzkum rozdělit zhruba do dvou proudů:¹²

a) Klasický přístup (někdy se můžeme setkat s označením "konvenční", "strukturálně-objektivistický", "analytický", "objektivistický", "objektivní") se pokouší stanovit pozici jedince v sociální hierarchii podle souboru předem určených "tvrdých" kritérií, jakými je především příjem (nebo někdy také majetek), ale také vzdělání, postavení v zaměstnání, vztah k výrobním prostředkům, lokalita bydliště, vlastnictví obecně uznávaných statusových symbolů atd. Obvykle se tedy jedná o relativně dobře zjištělná i měřitelná kritéria, která se dají rovněž standardizovat, a podle nichž se dá poměrně přesně určit postavení jedince ve společnosti. Stratifikační postavení lze sice v rámci tohoto přístupu konceptualizovat jako vícedimenzionální, většina přístupů se ale zaměřuje se především na příjem (resp. majetek), vzdělání a postavení v zaměstnání, přičemž tyto kategorie dává obvykle do přímé souvislosti. K představitelům tohoto směru patří např. K. Marx nebo E. O. Wright. Pro "strukturálně-objektivistický" přístup je typické využívání kvantitativních metod a také snaha zařadit jedince na určitou pozici ve společnosti pomocí souboru předem poměrně přesně změřitelných kritérií. Často se k tomuto účelu využívají různé škály socioekonomického postavení (např. EGP, ESeC nebo ESeG). U nás se tímto přístupem zabývá např. Katrňák [2004], Katrňák a Fučík [2010], Tuček [2003], Machonin [1969], Machonin a Tuček [1996].

b) interpretativní ("relační", "kulturalistický",¹³ "subjektivistický", "subjektivní") se naopak snaží zařadit jedince podle kritérií, které se dají těžko měřit a které označujeme jako "životní styl" – jeho součástí jsou pak různé kulturní projevy a

¹² K otázce rozdělení přístupů k sociální stratifikaci se vyjadřuje více autorů, přičemž každý z nich sleduje tímto rozdělením určitou linii, která odpovídá tomu, na co se ve své práci zaměřuje (srov. [Botero 2005], [Katrňák 2005], [Šanderová 2008], a další). Např. W. Botero rozděluje přístupy zkoumání sociální stratifikace na "strukturální" a "relační": "(...) however, these approaches can – very schematically – be divided into two main ways of thinking about stratification: structural approaches and relational or interaction approaches." [Botero 2005 : 5]. T. Katrňák [2004] zase zdůrazňuje zásadní rozdíly marxistického a weberiánského přístupu [Katrňák 2004 : 31–33].

¹³ "Kulturalistický" pohled se pokouší zařadit jedince do třídní struktury především analyzováním jeho kulturního habitusu a hledá symbolické kulturní hranice na základě diferencovaného vkusu a spotřeby. Tento přístup u nás rozvíjí (kromě jiných) např. Jiří Šafr [Šafr 2008a].

kulturní praxe – pro relační přístup je důležitý především okruh lidí, s kterými se respondent vstupuje do běžných každodenních interakcí, se kterými se stýká (nebo se kterými se stýkat chce), dále jazyk a jeho používání, spotřební zvyklosti, preferovaná kultura nebo sport, atp.). Tato kritéria, která se někdy označují jako "měkká", se dají poměrně obtížně operacionalizovat, měřit a standardizovat, a proto je interpretace takových dat poměrně pracná a následné určení pozice jedince v rámci sociální hierarchie může být někdy nepřesné. V určitém smyslu lze do této skupiny zařadit již zmiňovaného Maxe Webera, dalšími typickými představiteli zmíněného proudu jsou T. Veblen, který hledá kořeny třídní stratifikace ve společenské prestiži, podmíněné performancí určitého životního stylu [Veblen 1999], nebo E. P. Thompson, který ve své práci "*Making of the English Working Class*" [Thompson 1966] klade důraz na to, že třídu utváří především společné prožitky a sdílená kultura. V současné době je představitelem podobně orientovaného směru např. Zygmunt Bauman [Bauman 1976], [Bauman 2000], Jiří Šafr [Šafr 2008a], [Šafr 2008b], nebo Jadwiga Šanderová a Olga Šmídová [Šanderová a Šmídová 2009].¹⁴

Z výše nastíněného rozdělení přístupů ke zkoumání sociální stratifikace však vyvstávají především dva základní problémy:

- 1) Dva výše představené pohledy (*strukturální* a *relační*) jsou poměrně obtížně kompatibilní, protože první je spíše analytický a preferuje ekonomická hlediska, zatímco druhý, interpretativní postoj, se zajímá spíše o kulturní aspekty a sociální relace.
- 2) Laici většinou neznají (a ani nepotřebují znát) odborné nástroje, postupy, ani kritéria pro své teoretické zařazení do určité, sociology konstruované společenské

¹⁴ Dvě posledně jmenované autorky [Šanderová a Šmídová 2009] předkládají tezi o tom, že nerovnost může být do značné míry sociálně konstruovaná: "V pozadí kategorií a kategorizací stojí sociální rozdílnosti. Zpravidla lidi třídí do "lepších" "horších" kategorií v tom smyslu, že lidé lepší kategorie mají více možností žít podle svých představ a vedou tak šťastnější život než lidé horší kategorie. Důležité tedy není jen to, do jaké kategorie člověk spadá, ale také (a stejnou měrou), do které *nepadá* (kurzíva dodána M.R.). Sociální rozdílnosti jsou důsledkem minulých sociálních interakcí, událostí, rozhodnutí a zápasů. V tomto smyslu jsou konstruované, a tedy nikoli jednou provždy dané. Některé rozdílnosti se zmenšují, případně dokonce mizí, zatímco jiné vznikají. I když kategorizace často vede ke stigmatizaci a útlaku, nelze ji s nimi ztotožňovat, protože může být i pozitivní a přínosná. Kategorizace, a tudíž i nerovnosti, jsou integrální součástí soužití lidí." [Šanderová a Šmídová 2009 : 31–32]

třídy, přesto se však potřebují nějak identifikovat a také tak činí právě pomocí vlastního (subjektivního) sebe-zařazení do společenské struktury.

Sebeidentifikace jedince, a to, na jakou pozici se ve společnosti sám zařazuje, pak obvykle vyplývá z laické kombinace obou metod – jedinec je většinou schopen poměrně účelně zkombinovat svůj pocit a všechny faktory, o nichž se domnívá, že v této otázce hrají nějakou roli, a získat tak subjektivně přesvědčivý pohled na svou vlastní pozici v rámci společenské hierarchie. O této své sociální pozici je pak víceméně pevně přesvědčen, a proto vlastní pohled pokládá za poměrně reálný a odpovídající skutečnosti.

Vzhledem k tématu této práce a jedné z výzkumných otázek, kterou je určení konceptu (nebo kombinace konceptů), jenž by nejlépe odpovídal dnešnímu vnímání stratifikační problematiky a přinesl co nejvěrnější obraz soudobé společnosti, pokládám za účelné přinést nejprve krátké shrnutí základních konceptů známých a uznávaných "klasických" teoretiků společenské stratifikace. Vedle toho bude také vhodné připomenout si některé další teorie, které sice možná nepatří k těm základním, ale mohou být v mnohém inspirativní. Proto pokládám za užitečné podat níže stručný přehled pojetí třídní stratifikace některých autorů, z jejichž teorií budu v této práci vycházet a jejichž myšlenky se zde pokusím rozvést, vzájemně porovnávat a dále s nimi pracovat.

1. Karel Marx: I když se Marx v mnoha svých dílech zabývá stratifikací a sociálními třídami, je zajímavé a poněkud překvapivé, že nějakou systematickou definici pojmu třída u něj nenajdeme" [Giddens 1999 : 258].¹⁵ Přesto se dá odvodit, že Marx je zastáncem "silného" pojetí třídy, protože "Marxovo pojetí tříd se zaměřuje na objektivní ekonomickou nerovnost ve společnosti" [Giddens 1999 : 259] a jeho stratifikační koncepce vychází z přesvědčení, že třídu tvoří skupina lidí, mající stejný (vlastnický nebo naopak ne-vlastnický) vztah k výrobním prostředkům. Protože před

¹⁵ K podobným závěrům dospěli i někteří další autoři, kteří se zabývají třídní analýzou. To, že Marx, ačkoliv se v mnoha pracích zabývá třídní analýzou a sociální stratifikací, nepřináší vlastně téměř nikde definici pojmu "třída", zmiňuje například Katrňák [2004], který uvádí, že: " (...) Marx nikdy nevypracoval ucelenou teorii sociálních tříd. Vše, co o sociálních třídách napsal, má fragmentární povahu a je roztroušeno napříč celým jeho dílem. To je poněkud paradoxní s ohledem na skutečnost, že sociální třída je jedním z ústředních konceptů mnoha jeho prací." [Katrňák 2004 : 15]

vznikem moderní průmyslové společnosti byla hlavním zdrojem obživy půda, rozlišuje Marx v rámci tradiční společnosti dvě základní třídy, které tvoří vlastníci půdy a ti, kdo na ní pracují. V průmyslové společnosti se situace mění a důležitosti nabývá vlastnictví peněžních prostředků – *kapitálu*, který zajišťuje vlastnictví továren a dalších průmyslových výrobních podniků. V tomto období tvoří dvě hlavní třídy ti, kdo těmito prostředky disponují (*kapitalisté*) a ti, kteří žádné výrobní prostředky nevládní a prodávají svou vlastní pracovní sílu (*proletáři*). Z výše řečeného se dá Marxovo paradigma nahlížet jako *konfliktualistické* a silně ekonomicky determinované, třídy jsou podle Marxe zákonitě v antagonistickém vztahu a právě antagonistické pojetí tříd je předpokladem jednání i konfliktu – z toho pak vyplývá Marxův předpoklad o nevyhnutelném směřování k třídnímu boji.

2. Max Weber: rozlišuje třídu a status (statusová třída) a stranu, třídy tvoří uzavřené skupiny, ale nejsou to komunity (jako Marxovy "třídy pro sebe"), třídy jako by nebyly reálně existující, ale spíše se dají označit jako "sociální konstrukty", které tvoří základy pro jednání, protože třídní příslušnost je určena jednáním [Weber 1991]. Zároveň platí, že toto jednání je sice ovlivněno třídní příslušností, není jí však přímo vyvoláno. Třídy jsou (podobně jako u Marxe) vymezeny také ekonomicky, ale na rozdíl od Marxe není Weberovo pojetí tříd tolik zaměřeno na třídní konflikt. Weber rozlišuje tři dimenze společenské nerovnosti – podle ekonomického kritéria rozlišuje třídy (podobně, ale ne úplně stejně jako Marx), podle kritéria úcty a prestiže rozlišuje Weber *stavy* (*der Stand*), a pak ještě podle moci rozlišuje politické strany a skupiny moci. Weber klade hranici mezi třídu (ekonomicko-profesní postavení) a *stav* (což jsou vlastně jakési statusové skupiny, zohledňující souhrnný společenský status jedince), přičemž tyto *stavy* jsou, na rozdíl od víceméně abstraktních společenských tříd, reálné skupiny, vymezené vlastní záměrnou interakcí členů. Ti se zároveň musí sami považovat za členy této skupiny.

3. T. Veblen: podle teorie tohoto amerického sociologa [Veblen 1999] je jedním ze základních pilířů sociální stratifikace rozdílná společenská *prestiž*. Na základě rozdílné prestiže, kterou si někteří jedinci vyslouží díky svému jednání (které musí být v dané společnosti a v daném historickém období vnímáno okolím jako prestižní), získávají potom vyšší postavení ve společnosti, a to následně generuje

rozdílnou míru jejich politické moci.¹⁶ Díky větší politické moci si pak ti *úspěšnější* zajistí lepší přístup k omezeným ekonomickým zdrojům, což má za následek jejich ekonomický vzestup. Ekonomické zabezpečení pak vlastně umožňuje nezabývat se produktivní činností, ale naopak takovou, která je v dané společnosti vnímána jako prestižní. Podle této stratifikační teorie pak díky jednou získanému společenskému postavení jedinců (i jejich rodin a posléze celých skupin) ve skutečnosti dochází reprodukování daného společenského rozvrstvení.

Podle Veblena je jedním ze způsobů, jak může dát jedinec ostatním najevo, že patří k "vyšší třídě" právě takové jednání, které nazývá *ostentativní zahálka* [Veblen 1999 : 34–57]. Ostentativní zahálka se projevuje tak, že jedinec neprovozuje žádnou praktickou a produktivní činnost, a její význam spočívá v tom, dát ostatním najevo, že je dostatečně zajištěn na to, aby se mohl věnovat zdánlivě neproduktivním "vyšším" činnostem – především politice nebo správě záležitostí obce. Ačkoliv navenek ukazuje, že by byl na takovou pozici vhodný především pro svou ekonomickou nezávislost, bývají pohnutky zhusta právě opačné, protože ekonomickou nezávislost nebo vzestup v budoucnu očekává právě od politické (mocenské) pozice, o kterou usiluje.

4. E. P. Thompson: Thompsonovo pojetí třídy je poněkud jiné, než u předchozích autorů – společenská třída je pro něj historický fenomén, odehrávající se v čase, a sjednocující řadu rozličných a zdánlivě nesouvisejících jevů, které však významně ovlivňují životní zkušenost a vědomí aktérů [Thompson 1966]. Thompson nechápe třídu v marxistickém pojetí jako nějakou danou strukturu nebo kategorii, ale spíše jako proces, jako něco, co "se děje" – třídu tedy rozumí to, co se odehrává v mezilidských vztazích, které se projevují v každodenních interakcích. Navíc podotýká, že "idea třídy jako "věci" nepochází přímo od Marxe (kterému je někdy připisována), ale že se jedná o omyl neomarxistů, kteří Marxe v tomto duchu vykládají" [Thompson 1966 : 10]. Ti potom přisuzují třídám, resp. dělnické třídě, reálnou existenci a příslušnost k ní téměř matematicky odvozují podle vztahu jedince k výrobním prostředkům. Když je podle tohoto klíče určitá skupina aktérů zařazena (podle

¹⁶ Otázku souvislosti získání společenské prestiže, která následně může generovat politickou moc, ukazuje Veblen [1999] zejména v kapitolách *Okázalá zahálka* a *Okázalá spotřeba* [Veblen 1999 : 34–82]

marxistického slovníku teď tvoří třídu "o sobě"), je jen otázkou času, kdy u nich dojde k uvědomění si vlastní pozice (k třídnímu uvědomění) a tím k jejich přeměně na třídu "pro sebe". Toto pojetí je podle Thompsona chybné – třídu nevidí jako "věc", ale jako interakci a vzájemný vztah aktérů, jehož základ spočívá v rozdílném přístupu k moci, přičemž tento přístup k moci (nebo obecně přístup ke zdrojům) souvisí s určitou pozicí jedince ve společenské hierarchii. Třídní příslušnost je tedy odvozena ze způsobu jednání v závislosti na tom, jakou společenskou pozici (a s ní spojenou roli) ten který jedinec zastává [Thompson 1966 : 11]. Dlouhodobé působení v této společenské roli potom formuje určitý charakteristický model jednání i životního způsobu. Příslušnost ke společenské třídě je tedy podle Thompsona určována tím, jak určitá skupina lidí prožívá svou každodennost – jaký má životní styl, zvyklosti, prožitky, zkušenosti, hodnotový a klasifikační systém a kulturní návyky. Právě společný prožitek každodenního života, který jedinec zakouší se skupinou dalších lidí v podobném sociálním postavení je podle Thompsona jediná relevantní charakteristika třídy.

5. Pierre Bourdieu: jeho relační přístup k analýze sociálních tříd se dá se považovat za kombinaci strukturního a konstruktivistického paradigmatu [Bourdieu 1995 : 213–214], přičemž v jeho pojetí stratifikace hraje jednu z klíčových rolí kultura a s ní svázaný habitus jako soubor dispozic nahlížet okolní svět určitým způsobem a určitým způsobem v tomto světě jednat. Bourdieu přichází s konceptem, kde relativní "třídní" pozice individua v sociálním poli závisí především na kombinaci různého "množství" kapitálů [Bourdieu 1986 : 241–258], přičemž v moderní společnosti hraje klíčovou roli především kapitál ekonomický a kulturní.

Pojem třída souvisí u Bourdieu se sociálním prostorem. Sociologie podle něj "nemá ustanovovat třídy, ale sociální prostory, v nichž se pak mohou rýsovat třídy – ale třídy v tomto smyslu jsou abstraktní, existující jen na papíře" [Bourdieu 1998].¹⁷ Bourdieu rozeznává ve své stratifikační koncepci tři hlavní třídy: *vládnoucí třídu*, sestávající z dvou protikladných frakcí, z nichž u jedné převažuje kapitál ekonomický a u druhé kapitál kulturní; *střední třídu*, která je tvořena především maloburžoazií s

¹⁷ Bourdieu [1998] k třídní stratifikaci poznamenává, že: „Společenské třídy neexistují. (...) Existuje pouze sociální prostor, prostor diferencí, ve kterém třídy existují takřkajíc virtuálně, *vytečkovaně*, ne jako danost, nýbrž jako něco, co se má vytvořit." [Bourdieu 1998 : 19]

možnou vzestupnou, ale za určitých podmínek i sestupnou sociální mobilitou; a nakonec *třídu prostého lidu*, která je zcela ovládaná a jejíž příslušníci nezastávají žádné mocenské pozice. Třídy v moderní společnosti jsou však podle Bourdieu pouze analytické kategorie (označuje je jako "třídy na papíře"), do kterých subjekty zařazují sociologové, zatímco jedinci sami se do společenských tříd zařazují spíš jen výjimečně. Přístup tohoto autora k otázce stratifikace je však poněkud deterministický, protože rozhodujícím činitelem je v jeho pojetí především habitus, zatímco voluntarismu a individuální svobodné jednání samostatně a racionálně uvažujícího aktéra připisuje Bourdieu poměrně nevýznamnou roli.

6. Erik Olin Wright: tento americký sociolog se hlásí se k Marxovi, jeho přístup by se dal charakterizovat jako strukturní marxismus. Wright se zabývá především třídní strukturou a hranicemi mezi třídami a snaží se odpovědět na otázky "co" a "proč" vymezuje třídní pozici, a dále "kdo" a "proč" je součástí určité sociální třídy. Zatímco odpověď na první otázku vychází z marxistické teorie, druhou otázku je podle Wrighta potřeba řešit empiricky a zjistit, zda (a případně jak) se sociální třída jako "skupina" ustavuje. Přínosem Wrightovy teorie je jeho definice *skupiny s rozporným postavením*, kterou tvoří především "bílé límečky". Ti nepatří ani ke skupině, ovládající výrobní prostředky, ani k té ovládané, která je nevlastní – skupina s rozporným postavením sice výrobní prostředky sama nevlastní, ale pracuje ve službách vlastníků a proto se nedá zařadit ani k jedné z výše jmenovaných skupin, které jsou (v marxistické teorii) jasně definované svým vztahem k výrobním prostředkům [Giddens 1999 : 261].

7. Frank Parkin: je britský sociolog, který reprezentuje spíš weberovský přístup k sociální stratifikaci. Vychází sice z Marxovy myšlenky, že základním ukazatelem třídní pozice je vlastnický vztah k výrobním prostředkům, ale sám toto vlastnictví považuje jen za jednu z možných forem sociálního uzavírání (*social closure*), která slouží menšině k tomu, aby získala nadvládu nad většinou. Obecně lze sociální uzavírání definovat jako záměrné jednání, jímž se určité skupiny snaží získat monopolní přístup k určitým omezeným zdrojům a zabránit ostatním v jejich využívání. K sociálnímu uzavírání se ale dají využívat i jiné atributy než majetek – především takové, které souvisí se statusem (ať již připsaným nebo získaným). Jako

příklad se dá uvést zejména etnický původ, jazyk, pohlaví, vzdělání, postavení v zaměstnání, náboženství, atp. Sociální uzavírání charakterizují dva procesy, přičemž může působit jen jeden z nich, nebo oba. Prvním je *exkluze*, jejímž cílem je nepřipustit členy "podřízených" skupin k omezeným zdrojům, jimiž skupina, která se považuje za "nadřazenou" sama disponuje. Druhým procesem je *uzurpace*, což je naopak snaha méně privilegovaných skupin získat přístup k těm zdrojům, které dosud ovládali jiní.

Na závěr tohoto stručného představení vybraných stratifikačních konceptů a jejich základních myšlenek bych rád doplnil, že existuje i mnoho takových, které berou v úvahu víc principů hierarchické strukturace společnosti - jednu z nich představuje např. S. Ossowski, který nabízí tři mody, v nichž se podle něj odehrává formování třídní struktury: "1) podle principu "vládci a ovládaní", který je založen na přístupu k moci a společnost je rozdělena na ty, kdo rozkazují a na ty, kdo poslouchají; 2) podle principu "bohatí a chudí", při kterém dochází k formování tříd podle nerovnoměrného rozdělení majetku a zdrojů; a 3) podle principu "práce ve prospěch jiných", jehož hlavním kritériem je vykořisťování (práce) jedné skupiny skupinou jinou" [Ossowski 1963; cit. in Giddens 1975 : 63–64].

Kritickým srovnáním výše uvedených příkladů můžeme dospět k závěru, že přístup různých autorů k sociální stratifikaci lze zhruba rozdělit do dvou proudů¹⁸. Na jedné straně stojí *konfliktualistické* paradigma, jehož představitelem je především Marx nebo Wright. Za protilehlý pól můžeme označit *funkcionalistický* přístup, jehož základ můžeme najít už u Maxe Webera, nebo později u představitelů *funkcionalistického* směru jako jsou Talcot Parsons nebo R. K. Merton. Strukturálně *funkcionalistické* stratifikační paradigma rozvinula především dvojice autorů Davis a Moore, kteří se pokusili vysvětlit sociální stratifikaci v rámci strukturálně *funkcionalistického* paradigmatu. V článku, publikovaném v roce 1945 v *American Sociological Review* [Davis et al. 1945] , rozvinuli tezi, ve které obhajovali postoj, že základním smyslem a zároveň důvodem sociální stratifikace je "funkční

¹⁸ O syntézu těchto dvou proudů se pokouší např. Gerhard Lenski, který konstatuje, že oba dva přístupy - *konfliktualistický* i *funkcionalistický* - obsahují hodnotové soudy a pokoušejí se posuzovat morální oprávněnost sociální stratifikace. Lenski tvrdí, že tuto problematiku je třeba zkoumat nestranně, pomocí analytické teorie, kterou představuje ve své práci "*Power and Privilege*" [Lenski 1966, cit. in Šanderová 2000 : 68].

(funkcionalistická) nutnost". Základním argumentem této teorie, která se někdy označuje jako "Davis-Mooreova hypotéza", je přesvědčení, že nejtěžší, nejdůležitější a nejvíce potřebné společenské funkce (povolání) musí být také nejvíce odměňované, aby výše odměny pozitivně motivovala zájemce o tyto funkce. Jakmile jsou jednou zajištěny, další dělba práce ve společnosti již funguje korektně, na bázi pravidel organické solidarity.¹⁹

2.3 Proměny pojmu "stratifikace"

Je koncept společenských tříd aktuální i v soudobé společnosti nebo patří spíš do minulosti? Postoj sociologů k problematice sociálních tříd prochází v moderní historii různými vývojovými stádii a dá se konstatovat, že dnes stojí proti sobě dva víceméně protichůdné názory. Jedna skupina badatelů soudí, že sociální hierarchie je, přinejmenším v porovnání s tím, jak existovala v období první moderny, v soudobé společnosti překonaná záležitost, že třídy vlastně reálně neexistují a pro život většiny populace nejsou žádným určujícím kritériem. Tuto pozici zastává například Ulrich Beck, který sociální třídy přirovnává k "zombie" – neustálé pokusy sociologů zařadit respondenty do tříd, které oni sami nevnímají v soudobé společnosti jako příliš výrazné a nepovažují je ve svém životě za důležité, mu připadá podobná, jako pokusy o ožívování něčeho, co je podle něj dávno "mrtvé". Soudobou společnost přirovnává k "rozbředlé mase", kde podle viditelných atributů není příliš patrné, kdo k jaké společenské třídě vlastně patří [Beck 2004 : 140]. Podobnou pozici zastává i Pierre Bourdieu, který zavedl koncept "tříd na papíře" [Bourdieu 1998 : 19]. V jeho pojetí se dá společenská třída definovat jako skupina aktérů v podobné pozici v prostoru sociálního pole. Mají k dispozici podobné zdroje a podobné zájmy a zvyklosti. Jinými

¹⁹ Davis-Mooreova hypotéza může vzdáleně připomínat středověkou ideologii "trojího lidu" (zmíněnou výše v textu), která rovněž obhajuje sociální stratifikaci a dané rozdělení rolí ve společnosti právě odkazem na principy funkčnosti a komplementarity.

slovy, mají srovnatelný *habitus*, disponují srovnatelným kulturním i ekonomickým kapitálem [Bourdieu 1984].

Opačnou pozici zaujímá skupina společenských vědců, která naopak považuje sociální třídy za dosud živé, a i když nemusí být vždy na první pohled rozpoznatelné, kdo do jaké třídy patří, přesto vidí soudobou společnost výrazně stratifikovanou. Tato skutečnost potom hraje v životě celé populace klíčovou roli, a to bez ohledu na to, zda si ti, kterých se to týká, nějakou "třídní příslušnost" sami uvědomují nebo ne. Představitelem této skupiny je u nás například sociolog Jan Keller, který svou vizi silně stratifikované společnosti nabízí v mnoha pracích, přičemž asi nejplastičtější popis tohoto modelu společnosti podává v knize *Tři sociální světy* [Keller 2011].

3. Současné přístupy k výzkumu společenské stratifikace – metody a nástroje

Jak již bylo řečeno výše, v soudobé sociologii se pro výzkum sociální stratifikace uplatňují především dva přístupy. Jednak konvenční přístup, který definuje a zkoumá třídu v perspektivě tržní situace na základě ekonomických ukazatelů a pozice respondentů na trhu práce; a dále přístup interpretativní,²⁰ který uplatňuje stanoviska, odvozená od sdílené žité zkušenosti. Od toho se odvíjejí i nástroje, které oba tyto přístupy pro své výzkumy využívají. Zatímco v rámci konvenčního přístupu je nejčastěji využívaným nástrojem dotazník a následně se provádí jeho analýza pomocí kvantitativních metod, interpretativní (resp. kulturalistický) přístup pak upřednostňuje spíše kvalitativní metody a techniky zkoumání – neformální nebo polostrukturované rozhovory (ať již s jednotlivými konverzačními partnery nebo skupinové rozhovory v rámci metody focus group), pozorování, zkoumání dokumentů

²⁰ K interpretativnímu proudu patří například takový přístup, podle něž jsou různé typy nerovností do značné míry sociálně konstruované (např. jazykem, diskurzem, způsobem promluvy, verbálním vytvářením symbolických kategorií, atp.), srov. [Šanderová a Šmídová 2009].

a další metody, které následně analyzují a interpretují sebraná data pomocí kvalitativních postupů a metod.

I když se zajímám o subjektivní hodnocení vlastního postavení samotných respondentů, k čemuž se snad víc hodí interpretativní přístup, přesto jsem ve své práci použil převážně kvantitativní postup, protože soudím, že se lépe hodí pro účel, který ve své práci sleduji. Pro získání odpovědí na položené výzkumné otázky využívám data, která byla shromážděna v rámci reprezentativních výzkumů, a následně pak provádím statistickou analýzu těchto dat.

3.1 Soudobá česká společnost a společenské vrstvy

V této kapitole se pokusím navrhnout jednu z možných odpovědí na otázku, zda, a případně jak, jsou u nás konstituovány společenské vrstvy a třídy, a jaká jsou klíčová kritéria pro zařazení, resp. sebe-zařazení jedince do sociální struktury. Budu se zabývat zejména otázkou, zda jsou pro takové zařazení rozhodující objektivní faktory (jako je výše majetku nebo příjmů – tedy jinými slovy ekonomický kapitál)²¹ nebo zda hrají roli spíše kritéria "měkčí" – zejména mám na mysli vzdělání a prestiž ve společnosti, představovanou především kapitálem kulturním.

Vymezení současné situace a také odpověď na otázky, pokládané v této práci se bude týkat pouze České republiky. I když se dá podle mého soudu předpokládat, že situace v mnoha (zejména postkomunistických) evropských zemích je pravděpodobně velmi podobná, bude pro účely této práce vhodnější zabývat se pouze situací v ČR, a

²¹ Zjišťování výše příjmů patří mezi otázky, na které velká část respondentů odpovídá vyhýbavě nebo vůbec. Aby tazatelé dosáhli co největšího množství pravdivých odpovědí, bývají otázky ohledně příjmů v dotaznících často poměrně složitě formulované a tato formulace se ještě časem proměňuje, takže srovnání mezi jednotlivými roky bývá někdy obtížné. Otázky týkající se majetku jsou pak respondenty vnímány jako ještě citlivější, a proto jsou dotazy stran majetku ještě opatrněji formulované, než v případě příjmu. Pro tuto práci bylo potřeba získat srovnatelná data ze tří dotazníkových šetření, prováděných v poměrně značném časovém odstupu a proto byla zvolena otázka, týkající se příjmů a nikoliv majetku, ačkoli jsem si vědom, že při použití proměnné "majetek" místo "příjem" (případně obou) mohly být výsledky analýz přesnější.

to jak s ohledem na dostupnost údajů, tak kvůli potenciální roztržitosti při komparaci situace ve více zemích.

Pokud se týká mého vlastního postoje k sociální stratifikaci, nemohu se plně ztotožnit s názorem současného německého sociologa Ulricha Becka, který ve své knize *Riziková společnost* [Beck 2004] tvrdí, že třídy v dnešní společnosti²² de facto neexistují, aspoň ne v objektivistickém smyslu kolektivní pospolitosti, v jakém o společenských třídách hovoří K. Marx nebo M. Weber. Spíše se dá říci, že v soudobé společnosti se třídy individualizují a právě individualizace může vyvolávat dojem, že třídy jsou dnes již něco mrtvého, resp., jak říká Beck, "(...) tvoří v dnešní společnosti rozbředlou masu" [Beck 2004 : 140]. Třídy podle Becka již dávno netvoří žádnou reálnou skupinu, jejíž členové by si uvědomovali své společné postavení a sdíleli vědomí kolektivní třídní příslušnosti – dnes se jedná vlastně jen abstraktní pojem bez reálné existence, sociologové se však neustále znovu pokoušejí "třídu" resuscitovat – definovat a určit hranice tříd v neustále se měnícím socioekonomickém prostředí současných států, a rovněž zachytit podobně se měnící atributy příslušnosti k té které třídě. Proti Beckovu názoru, že třídy jsou vymírající kategorií, se staví (mezi jinými) např. Michael Hout, který naopak tvrdí, že: " (...) třídy jsou stále živé a budou živé do té doby, dokud bude existovat společnost." [Hout 2008 : 25]

Jsou však třídy v soudobé české společnosti opravdu mrtvé?²³ Odpověď na tuto otázku, aspoň částečně podloženou argumenty, se pokusím přinést v této práci. V první řadě si musíme ujasnit současné společenské klima a situaci, která z něj významným způsobem vychází. Za socialismu – tedy po dobu, která u nás trvala přibližně čtyřicet let, byli všichni občané ČR²⁴ ujišťováni představiteli vládnoucí strany o tom, že jsme si všichni rovni. Nešlo jen o občanskou rovnost, která je (nebo

²² Termínem „dnešní společnosti“, označuje autor „postmoderní“ společnost druhé poloviny dvacátého století (tedy období tzv. druhé moderny).

²³ Debata o tom, zda třídy existují a případně "jak" existují, se v sociologii řeší již mnoho let a není moc pravděpodobné, že by mohla být v dohledné době ukončena s nějakým jasným závěrem. Zdá se, že sociální vědci, zabývající se touto problematikou, se dělí do dvou táborů, přičemž se jedni i druzí pokoušejí pomocí nejrůznějších argumentů dokázat své postoje. K tématu sporu o existenci tříd se vyjadřuji dále v této práci.

²⁴ Pro zjednodušení používám dnešní název státu (Česká republika), i když v minulosti měl názvy různé (ČSR, ČSSR, ČSFR, Česko-Slovensko...)

by měla být) základním principem a nutným předpokladem všech moderních států, ale spíše byla zdůrazňována rovnost společenská a především ekonomická.²⁵ Tehdejším vedením byla zkrátka zdůrazňovaná (a požadovaná) rovnost všech a nedílnou součástí takové rovnosti byla i snaha o trvalé a úplné odstranění dříve existujících, tedy antagonistických, společenských tříd. Jako jediný pozůstatek třídní společnosti byla tehdejším establishmentem uznávána existence určitých "pracovně-profesních skupin" – člověk odvozoval svoji příslušnost podle toho, jaké vykonává zaměstnání, a zda tedy patří ke třídě dělníků, rolníků, nebo pracující inteligence.

Přenesme se nyní v čase o pár let dále – Sametová revoluce v r. 1989 velmi výrazným způsobem zamíchala karty a mnohé změnila. Změny byly často velmi rychlé, někdy tak rychlé, že změny zákonů se víceméně pokoušely dohnat realitu a vlastně zpětně legalizovaly reálný stav společnosti, který se měnil bez ohledu na to, že zákony pro určitý *status quo* ještě neexistovaly, ale byly vytvářeny ex post. Byli jsme svědky překotné změny struktur, kdy se měnily vztahy ve společnosti, ekonomické, mocenské a mnohé další společenské instituce. Co se však měnilo velmi pomalu, bylo myšlení lidí, zejména pokud se týkalo nově vznikajících nerovností. Česká společnost se tradičně jeví jako společnost velmi rovnostářská. Navíc v období let 1948–89 byla vládnoucí stranou myšlenka rovnosti neustále zdůrazňovaná jako jeden z elementárních principů socialismu a tvořila tak jednu ze základních politických doktrín socialismu. Tato myšlenka "totální rovnosti" se pak ve společnosti postupně transformovala v téměř všeobecně sdílený názor, že je velmi žádoucí, aby se její jednotliví příslušníci příliš neodchylovali od zvyklostmi ustanoveného průměru – rovnost je pak v takovém milieu považována svým způsobem za jakousi normu, kterou je třeba pokud možno dodržovat a skrýt se za fasádu průměrnosti. Výrazné vychýlení směrem nahoru, ale ani dolů se neodpouští, ale podléhá větším či menším společenským sankcím. Domnívám se, že právě tento princip konformity a "požadavku průměrnosti" je příčinou současné situace, kdy naprostá většina

²⁵ Proklamovaná rovnost se však týkala jen oblasti občanské, ekonomické a sociální. Ve smyslu politickém byla naopak zdůrazněna vedoucí úloha dělnické třídy (tedy vlastně její nadřazenost ostatním třídám) a tato okolnost byla dokonce zakotvena i v ústavě z roku 1960. Zdroj:

https://cs.wikipedia.org/wiki/Ústava_Československé_socilaistické_republiky (navštíveno dne 20. 6. 2016).

respondentů na konkrétní dotaz, do jaké třídy by se sami zařadili, odpovídá poněkud vágně, že do "střední" – a pouze nejspíše toto své zařazení nějak upřesňují,²⁶ navíc obvykle jen v případě, že jsou tazatelem o takové upřesnění požádáni. V tomto světle se pak sebe-zařazení do určité společenské třídy může jevit jako účelové, kdy respondent takovou odpověď sleduje vědomý nebo podvědomý cíl "nevyčnívat z řady"; další možností je, že odpověď "patřím ke střední třídě" je založena do značné míry na respondentově neznalosti jakéhokoliv třídního schématu a nezájmu o něj. Důležitou roli může sehrávat také otázka "zaslouženosti", tedy jakéhosi pocitu nejistoty a potřeby morálního ospravedlnění, že se dotyčný sám situuje na určitou pozici v sociální hierarchii, kterou si není jistý. To platí jak v případě určení vlastní pozice, tak i v případě posuzování ostatních (srov. [Vojtíšková 2008 : 20]). Z odpovědí respondentů se však obecně dá usuzovat, že samotní respondenti většinou "otázce tříd" nepřikládají valný význam, a že stratifikační struktura společnosti, třídní schémata a rozdělování jedinců do různých společenských tříd je u nás v převážné míře záležitostí odborníků – sociologů.

Způsob, jakým se čeští respondenti zařazují do určité společenské vrstvy, můžeme sledovat v příložených tabulkách, které jsou pro větší názornost doplněna grafy (Tab. 1 – 4). Na základě výsledků reprezentativních sociologických průzkumů²⁷

²⁶ Problematikou sebe-zařazování, a s tím souvisejícího "nafukování" střední vrstvy se zabývá (kromě jiných) sociolog J. Keller, který k otázce vymezení středních vrstev v moderní společnosti uvádí, že " (...) jedna z možných odpovědí na to, proč je střední třída tak nafouklá ("paradox růstu střední třídy") a proč se k ní hlásí i jedinci, kteří k ní (objektivně posuzováno) nepatří, může být okolnost, že se situace určité části vyšších tříd zhoršuje - někteří příslušníci vyšších a dobře placených profesí ztrácejí pocit výlučnosti s tím, jak se prohlubuje nejistota jejich zaměstnání a začínají se častěji než dřív označovat za členy středních vrstev. Naopak dělníci se jako střední třída označují proto, aby ubezpečili druhé i sami sebe, že jim nehrozí pád do nové chudoby a sociální exkluze. (...) Problém identity středních vrstev spočívá v tom, že na rozdíl od dělníků, rolníků nebo podnikatelů neobsahuje název "střední třída" nic, podle čeho by se dalo poznat, čím se vlastně živí. Přitom právě pro střední vrstvy je vykonávána profese snad tím nejcharakterističtější znakem a pro jejich postavení je zcela rozhodující." [Keller 2012 : 27]

²⁷ V této práci využívám veřejně dostupná dotazníková sociologická data z výzkumů ISSP (*International Social Survey Programme*), které se provádějí opakovaně. Používám především data z let 1992, 1999 a 2009, v omezeném rozsahu jsem pro kontrolu výsledků použil též data z r. 2007. Zpracované dotazníky jsou dostupné v systému sociologického datového archivu Nesstar na webové adrese <http://nesstar.soc.cas.cz/webview/> (navštíveno dne 7. 6. 2013).

z období let 1992 – 2009 se přitom se dá konstatovat, že subjektivní vnímání vlastní pozice respondentů, týkající se příslušnosti k určité společenské vrstvě, se v čase příliš nemění. Na první pohled to vypadá, jako by u nás nic kromě střední třídy neexistovalo – nebo se o takové existenci nechce moc vědět ani přemýšlet. Každý sice "tak nějak ví", že u nás žijí i lidé velmi bohatí – ti jsou však pro ostatní téměř neviditelní, jsou to pro většinu běžné populace spíše jen tušená individua, jakoby zahalená mlhou a tajemstvím – jejich existence je tak pro "obyčejného člověka" spíše abstraktní a zprostředkovaná médiem, než reálná. Na druhou stranu se také "všeobecně ví" o velmi chudých lidech nebo o celých marginalizovaných vrstvách společnosti – zde můžeme kromě Romů a "neviditelných" poloilegálních zahraničních dělníků uvést především bezdomovce, obývající některé pražské parky nebo určitá místa pěší zóny, silně závislé narkomany, nebo v některých případech i dlouhodobě nezaměstnané, kteří spolu s nadějí na získání zaměstnání ztratili do jisté míry i sebeúctu. O takových marginalizovaných skupinách se pochopitelně všeobecně ví, ale v médiích ani v soukromých rozhovorech se o tomto problému příliš často nemluví – rozhovory o "underclass"²⁸ obvykle netvoří běžnou součást společenské konverzace.

Problém zde naznačeného rozdělení naší společnosti implikuje další problém – otázku reprezentativnosti různých dotazníkových šetření. Jsou takové výzkumy dostatečně reprezentativní a vztahují se k celé populaci? Zahrnují dotazníková šetření opravdu celé spektrum společnosti, resp. zástupce všech jejích pater?²⁹

Pokud (pro účely této práce) připustíme hypotézu, že tomu tak není, a že se tedy tyto nejnižší a nejvyšší vrstvy společnosti účastní dotazníkových šetření pouze sporadicky (pokud vůbec), neznamená to samozřejmě, že v české společnosti nejsou

²⁸ Pojem *underclass* původně označuje znevýhodněnou skupinou uvnitř dělnické třídy (doslova potom „podtřídu“), která je charakteristická dlouhodobou chudobou, závislostí na sociálních dávkách a rozpadem rodiny, a která má výrazně nižší životní úroveň než většina společnosti. V řadě zemí je tato skupina tvořena příslušníky etnických menšin. Termín samotný se začal používat v americké sociologii v 80. letech - autorem zde použité definice je Lenka Budilová, společnost Člověk v tísní, plné znění textu je dostupné na: <http://www.epolis.cz/page.php?location=&menu=first&id=28&idNotion=15> (navštíveno dne 7. 6. 2013).

²⁹ Poznámkou, zmíněnou v textu rozhodně nijak nechci zpochybňovat reprezentativitu takových šetření, jen se pozastavuji nad otázkou, zda výběr opravdu zahrnuje respondenty ze všech společensko-ekonomických tříd, resp. nad tím, zda jsou všichni vybraní respondenti - jak z té nejvyšší, tak i z nejnižší třídy - ochotni zúčastnit se výzkumu, vyplnit předložený dotazník a odpovídat na otázky tazatele.

zastoupeny. Zato je však téměř jisté, že údaje, týkající se uvedených dvou vrstev v dotaznících nenajdeme buď vůbec, nebo bude poměrné zastoupení respondentů z těchto dvou skupin silně poddimenzované. Vznikne tak poměrně zkreslený obraz společnosti, která jako by se skládala pouze ze střední třídy – avšak střední třída se v takovém případě bude jevit jako velmi heterogenní a diferencovaná jak po stránce příjmové (resp. majetkové), tak i po stránce vzdělání a kulturních zvyklostí. Pokud se však na takovou "všeobjímající" střední třídu podíváme prizmatem P. Bourdieu, bude vykazovat značné rozdíly jak v množství ekonomického, tak i kulturního kapitálu nebo společenské prestiže³⁰, založené na množství a poměru zmíněných kapitálů [Bourdieu 1998]. Možná proto se pak česká společnost jeví jako by byla "kapitalistickou společností bez tříd" [Beck 2004 : 117], jako by byla tvořena jen jakousi "rozbředlou masou" [Beck 2004 : 140], kterou není možné jednoduše zařadit do nějakých společenských tříd podle objektivních kritérií, ale pouze poměrně složitým způsobem pro ně hledat umístění podle jiných kritérií, především kulturních, která jsou sice velmi pružná, zároveň ovšem poměrně nepřesná.

Z analýzy dotazníkových šetření³¹ je patrné, že pokud mají respondenti určit svoje sociální postavení a někam se umístit v hierarchii společnosti, poměrně velká část z nich definuje svou pozici jako "střední třída". Někteří z nich se pokouší tuto definici ještě dále specifikovat vhodným přívlastkem jako "vyšší střední", "nižší střední", atp., avšak i přes následné upřesnění takový způsob sebe-zařazování působí, jako by se dotyční podvědomě bránili opustit kategorii "střední třídy" a zařadit se výš nebo níž – tedy do skupiny, označované jako "vyšší třída" nebo "nižší třída". V této souvislosti musím důrazně upozornit na skutečnost, že se jedná o subjektivní vidění sebe sama, jinými slovy o sebe-zařazování do určité třídy na základě vlastní úvahy (resp. vlastního pocitu) respondentů.

³⁰ V této souvislosti je nutno vzít v potaz, že ekonomický kapitál a společenská prestiž nejsou hodnoty, které spolu automaticky koreluji - v mnoha případech, kdy je původ majetku pochybný nebo je majetek nabytý neetickým způsobem, může naopak společenská prestiž jedince značně poklesnout přesto, že jeho ekonomický kapitál vzrostl.

³¹ Pokud v textu není výslovně uvedeno jinak, pak data z dotazníkových šetření, s nimiž zde pracuji, pocházejí z výzkumů ISSP 1992, ISSP 1999 a ISSP 2009.

V souvislosti s mou prací byl pro mě velmi inspirativní článek skupiny výzkumníků, týkající se podobných otázek, jaké řeším v tomto textu. Článek vyšel v roce 1992 v časopise *American Sociological Review* a zabýval se problematikou sebezařazování a subjektivně vnímané třídní identity [Evans a Kelley 1992]. Tento výzkum přinesl velmi pozoruhodné výsledky. Jeho zaměření se velmi přibližuje zde zpracovávanému tématu, a proto bych některé poznatky rád přiblížil a navázal na ně. Autoři článku především hned v úvodu upozorňují na několik problémů, které se i v dalších výzkumech, zabývajících se otázkami souvislosti sociální stratifikace a subjektivního zařazování, jeví jako klíčové. Předně je to poměrně obtížná operacionalizace výzkumných otázek, které mají za cíl zjistit respondentovu představu o společenské třídě tak, aby odpovědi byly pokud možno podrobné, ale aby zároveň dovolovaly zpracování kvantitativní metodou. Další potíže se pojily s pojmem *dělnická třída* – zatímco historický šlo o neutrální pojem, Marx a jeho následovníci mu dodali silný politický podtext, a právě tento podtext v současnosti tvoří pro mnoho respondentů jakousi psychologickou bariéru. Podobně termín střední třída nebyl před 2. světovou válkou v kontinentální Evropě příliš používán – vyšší třída se nazývala spíše vládnoucí elita nebo třída profesionálů. Pojem střední třída byl původně používán vysloveně v politickém smyslu. Takto silný politický kontext pojmu *dělnická třída* nebo *střední třída* je závažnou nevýhodou při dotazování lidí s jakou třídou se subjektivně identifikují – zvláště když se snažíme pochopit 1) jak aktér vnímá svou pozici ve stratifikační hierarchii, 2) jak je toto jeho vnímání ovlivňováno vlastní sociální pozicí v této struktuře, 3) má-li toto vnímání souvislost s třídním vědomím nebo spíše s politickou ideologií. Jestliže lidé přijímají nálepkou *dělnická třída* jako součást sociálně demokratické ideologie a rétoriky, pak takto určena třída je důsledkem politické angažovanosti a ne jeho příčinou – proto by taková otázka neměla být podkladem studia vlivu tříd na politiky (Evans a Kelley 1992 : 462]. S tím souvisí dva poměrně závažné problémy: jednak vědecký názor na sebeidentifikaci jedince s určitou společenskou třídou není jednotný – podle některých je inherentním znakem veškerých těchto představ politický vliv, podle dalších je jakékoliv propojení politiky a představ o vlastní situovanosti v sociální hierarchii nejisté a proměnlivé. S tím souvisí další problém: vzhledem k tomu, že míra politizace zmíněných termínů se v různých

státech velmi liší, je jejich komparativní analýza v mezinárodním měřítku velmi obtížná. To je nakonec hlavním důvodem, proč jsem ve své práci rezignoval na komparaci v mezinárodním měřítku a zaměřil se na situaci v České republice (byť některé zde uváděné závěry mohou mít širší platnost, zejména v postsocialistických evropských zemích).

Dalším podnětem, který mě v citovaném výzkumu zaujal, byla "teorie referenční skupiny".³² Tato teorie říká, že lidé odvozují svou situaci podle okolí, které je jim blízké – tedy podle přátel, rodinných příslušníků nebo spolupracovníků, spíše než podle společnosti jako celku nebo nějakých abstraktních pravd. To znamená, že své místo v třídní hierarchii odvozují podle míry vzdělání, zaměstnání, prestiže a příjmů, přičemž se srovnávají s lidmi, kteří je obklopují. Tendence nahlížet ostatní jako sobě podobně je ještě umocňovaná partnerskou homogamií. Lidé se pak srovnávají s těmi, kteří se jim svým statusem podobají nebo jejichž status je o málo vyšší.³³ Navíc lidé, patřící do jedné společenské sítě zacházejí se svými příslušníky jako by měli srovnatelné postavení, což vede k tomu, že svou hierarchickou pozici ve společnosti vnímají jako střední. Tato teorie plně odpovídá tomu, co lze již na první pohled konstatovat při pohledu na odpovědi respondentů, pokud se mají sami zařadit na určité místo v hierarchii společnosti. Při první analýze dotazníků, které jsem vybral

³² Pojem "referenční skupina" byl použit poprvé americkým sociologem Herbertem H. Hymanem v 40. letech 20. století. Teorii referenčních skupin zavedli do sociologie rovněž američtí sociologové Robert K. Merton a Alice Rossi. Koncept referenčních skupin využívá ve svých pracích více autorů, přičemž poměrně systematickou definici pojmu "referenční skupina" přináší např. dvojice autorů Berger a Luckman, kteří uvádějí, že: "Referenční skupinou se v sociologii chápe kolektiv, jehož mínění, přesvědčení, světonázor či životní styl formuje vlastní postoje individua. Taková skupina poskytuje úhel pohledu na sociální realitu a tvoří současně model, s nímž se jedinec porovnává, hodnotí sám sebe a své životní postavení. Jedinec aspirující na členství v referenční skupině přijímá požadavky na vystupování a vzhled (identifikuje se s referenční skupinou například ve stylu oblékání, pokud určitý styl ke skupině přísluší); znaky příslušnosti ke skupině jsou zpravidla nápadné a jedinec je záměrně vystavuje na odiv (...) Člověk je k příslušenství k referenční skupině motivován prastarou lidskou touhou být akceptován, někam patřit, žít ve světě s druhými." [Berger 2007 : 124]

³³ Podobně upozorňuje na relativitu subjektivního vnímání vlastního postavení v rámci sociální struktury např. Giddens [1999]: "V souvislosti se stratifikací má důležité postavení též teorie "relativní deprivace" - lidé nehodnotí své postavení a životní podmínky podle absolutních měřítek chudoby a bohatství, ale podle osob, s nimiž se srovnávají." [Giddens 1999 : 546]

ke zpracování, lze (po jejich letném prohlédnutí) lehce nabýt dojmu, že česká společnost se skládá především ze střední třídy.

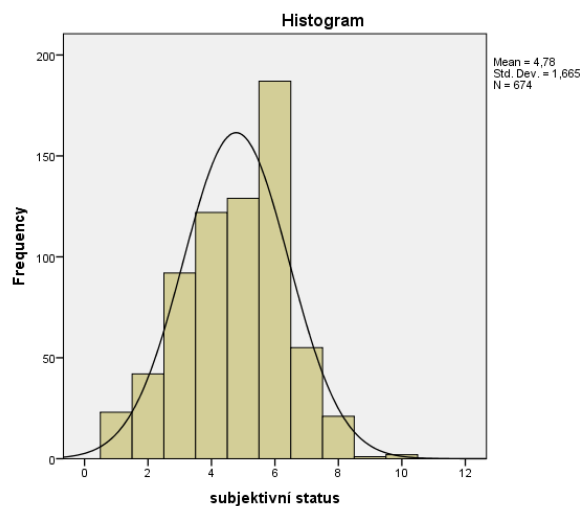
Když respondent odpovídá na otázku, na kterou pozici by se ve společenské hierarchii zařadil, vyjadřuje tímto sebe-zařazením svou vlastní představu, jakou společenskou pozici podle svého vlastního, tedy subjektivního mínění zastává, kam si myslí, že v dané společnosti patří. Proto takové sebe-zařazení v rámci společenské hierarchie zde budu nazývat "**subjektivní status**" respondenta. Většina respondentů, kterým je položena otázka, kam by se v hierarchii společnosti sami zařadili, odpovídá, že vidí svoje místo "někde poblíž středu". Taková odpověď kupodivu odolává všem možným strukturálním změnám společnosti a je poměrně stálá i v čase, dokonce bez ohledu na to, jak se mění jejich profesní zařazení. Srovnání způsobu, jakým se respondenti sami zařazují v rámci pomyslné hierarchie své vlastní společnosti, je nejlépe patrné z níže přiložených tabulek z let 1992 (Tab. 1), 1999 (Tab. 2) a 2009 (Tab. 3) a grafů (Obr. 1, 2 a 3).

Tabulka 1: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 1992)

1992	N	Percent	Valid Percent	Cumul. Percent
1 Nízké	23	3,4	3,4	3,4
2	42	6,2	6,2	9,6
3	92	13,6	13,6	23,3
4	122	18	18,1	41,4
5	129	19	19,1	60,5
6	187	27,6	27,7	88,3
7	55	8,1	8,2	96,4
8	21	3,1	3,1	99,6
9	1	0,1	0,1	99,7
10 Vysoké	2	0,3	0,3	100
Total	674	99,4	100	

Data: ISSP 1992, N valid = 674, chybějící hodnoty: 0,6 %

Obrázek 1: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 1992) - histogram

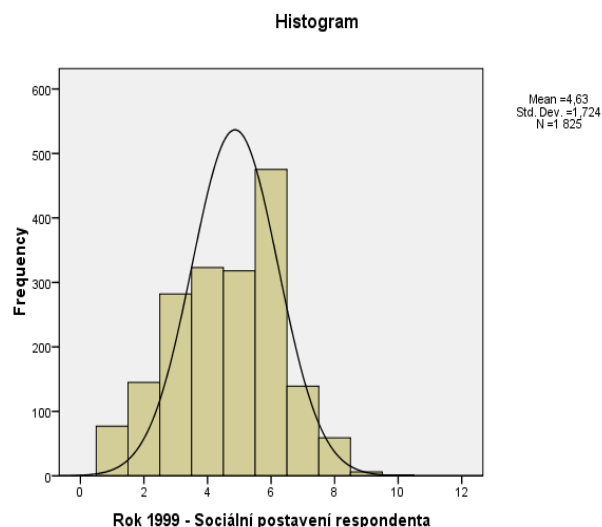

Tabulka 2: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 1999)

1999	N	Percent	Valid Percent	Cumul. Percent
1 Nízké	77	4,2	4,2	4,2
2	145	7,9	7,9	12,2
3	282	15,4	15,5	27,6
4	323	17,6	17,7	45,3
5	318	17,3	17,4	62,7
6	475	25,9	26,0	88,8
7	139	7,6	7,6	96,4
8	59	3,2	3,2	99,6
9	6	0,3	0,3	99,9
10 Vysoké	1	0,1	0,1	100,0
Total	1825	99,5	100,0	

Data: ISSP 1999, N valid = 1825, chybějící hodnoty: 0,5 %

Obrázek 2: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 1999) - histogram

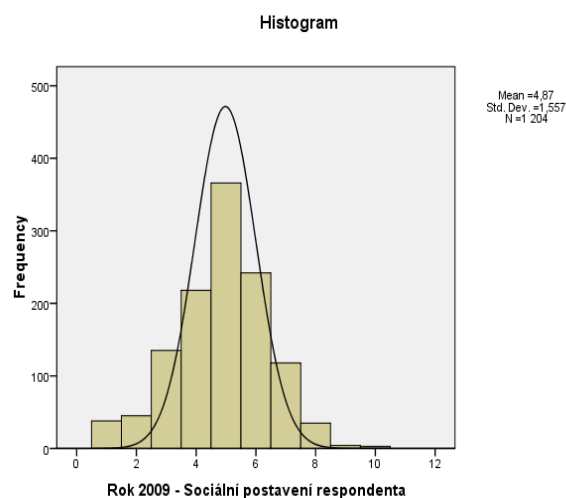

Tabulka 3: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 2009)

2009	N	Percent	Valid Percent	Cumul. Percent
1 Nízké	38	3,2	3,2	3,2
2	45	3,7	3,7	6,9
3	135	11,2	11,2	18,1
4	218	18,1	18,1	36,2
5	366	30,4	30,4	66,6
6	242	20,1	20,1	86,7
7	118	9,8	9,8	96,5
8	35	2,9	2,9	99,4
9	4	0,3	0,3	99,8
10 Vysoké	3	0,2	0,2	100
Total	1204	99,9	100	

Data: ISSP 2009, N valid = 1204, chybějící hodnoty: 0,1 %

Obrázek 3: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 2009) - histogram

Z předestřených tabulek je na první pohled patrné, že většina respondentů se umisťuje někam poblíž středu. V těchto konkrétních případech – ve sledovaných letech 1992, 1999 a 2009, se převážná část dotázaných (65, 61 a 68 %) zařadila v desetibodové škále na pozice 4,5,6. Takové odpovědi, navíc ještě podpořené výmluvným grafickým znázorněním na přiloženém obrázku mohou u čtenáře lehce vyvolat dojem, že naše společnost je, alespoň v očích respondentů, tvořena především

střední třídou.³⁴ Tato myšlenka implikuje subjektivní přesvědčení, že vlastní třída – v daném případě střední – je ve společnosti mnohem větší, než jaká objektivně je. Podle výše zmíněné *teorie referenční skupiny* jedinec projektuje svoji vlastní situaci na celou společnost. Lidé s nízkým postavením považují svou situaci za referenční a v souladu s tím podhodnocují příjmy vyšších vrstev. To samé ovšem platí i naopak – lidé s vyšším objektivním statusem³⁵ ve svých odhadech nadhodnocují počet takových jedinců ve společnosti a domnívají se tudíž, že vyšší třídy jsou mnohem početnější. Podle teorie referenční skupiny tedy jedinci, patřící k elitě vidí společnost jako egalitářskou a většinu ostatních jako příslušníky vlastní třídy. Analogicky jedinci patřící k nižším třídám vidí strukturu společnosti jako elitářskou a konfliktní a ostatní vnímají jako stejně chudé a patřící do vlastní, velmi početné nízké třídy. Pro odpověď na otázku proč tomu tak je, se můžeme obrátit k již zmiňovanému výzkumu [Evans a Kelley 1992], který se tímto problémem zabýval a přinesl poměrně akceptovatelné vysvětlení – jednak je to již několikrát zmiňovaná *teorie referenční skupiny* a dále pak výskyt tzv. *Prokrustova fenoménu* [Evans a Kelley 1992 : 467]. Lidé ve všech společnostech mají poměrně přesnou vlastní představu o statusovém rozdělení zaměstnání a tato představa je pevným základem jejich vnímání stratifikace společnosti. To je základem "*Prokrustova fenoménu*", který říká, že lidé obvykle posuzují situaci všech ostatních tak, jak vnímají svou vlastní, jinými slovy, že vnímají okolní svět prizmatem svých vlastních životních podmínek. Například člověk se základním vzděláním a nepříliš vysokým příjmem, který se sám zařadí do střední třídy, si pravděpodobně velmi dobře uvědomuje, že kvalifikovanější lidé než je on sám, patří k třídám vyšším, a to jak

³⁴ Respondenti, kteří odpovídali na otázku sebe-zařazení (tedy kam by se v současné společnosti zařadili na škále 1 až 10) vnímali pozici střední třídy především ve společenském pojetí - to se může, ale také nemusí zcela shodovat s pojetím střední třídy v ekonomickém smyslu.

³⁵ Autoři, zabývající se sociální stratifikací obvykle používají na jedné straně "objektivní" termíny - např. "socioekonomický status", kterým je myšlen souhrn jeho objektivní ekonomické situace a sociálního postavení v rámci dané společnosti (přičemž toto postavení je založeno převážně na prestiži jeho pracovní a společenské pozice), na druhé straně se potom pro odlišení používají termíny jako "subjektivní status" nebo "subjektivní třída". Tyto termíny pak odráží pouze respondentův názor na to, do které společenské třídy podle svého subjektivního mínění patří nebo jaké místo domněle zaujímá v pomyslném hierarchickém žebříčku. Zmíněné dva způsoby zařazení do společenské struktury, tedy "objektivní" a "subjektivní", mohou být v souladu, ale mohou se také diametrálně odlišovat.

s ohledem na jejich kulturní, tak i ekonomický kapitál. Zároveň však zná ze svého okolí i jedince, jejichž situaci hodnotí jako horší, než tu svoji – například sousedy a známé s velmi nízkým příjmem, příležitostně pracující nebo nezaměstnané, atp., a tak vlastně redukuje společnost na tři třídy, přičemž do středu umisťuje sám sebe a ty, jejichž socioekonomická situace přibližně odpovídá jeho vlastní. Průměrný úředník se středním vzděláním a běžným příjmem se ale *také* cítí jako příslušník střední třídy. Přitom zaměstnání, k nimž se nevyžaduje kvalifikace, hodnotí jako patřící k nižší střední třídě, a zároveň má nějakou povědomost také o tom, že kdesi dole existuje ještě další třída, do které by zařadil ty nejchudší. Také ví, že jsou zaměstnání, která vyžadují vysokou odbornost a obvykle zajišťují i vysoký, nadprůměrný příjem, ty, kdo je vykonávají, pak vnímá jako příslušníky vyšší třídy. Také si uvědomuje, že nad nimi je ještě nějaká "vyšší" třída, i když nemusí osobně znát nikoho, kdo k ní patří. Na rozdíl od předchozího případu tedy využívá celé pětitřídní schéma. Vysoce vzdělaný a opravdu nadprůměrně placený odborník se ale *také* cítí být příslušníkem střední třídy. Všechny méně kvalifikované jedince umisťuje do nižších tříd, zároveň však připouští, že jsou i lidé, patřící do vyšší třídy než on sám. Jeho třídní schéma tak sahá od vysoké do střední třídy se středem okolo "své", tedy vyšší střední třídy, což je v porovnání s případem 1 diametrálně odlišné schéma. Další implikace *Prokrustova fenoménu* je taková, že čím více je společnost elitářská, tím menší má nejvyšší třídu a o to objemnější nižší třídy; naopak rovnostářská společnost má početnou střední třídu – to znamená, že lidé s představou egalitářské společnosti sami sebe zařazují výše než lidé s představou elitářské společnosti.

Výsledky, ke kterým dospěl zmiňovaný výzkumný tým, výrazně podporují tezi, že referenční skupina, ke které se respondent vztahuje, rozhodujícím způsobem ovlivňuje představu o stratifikačním systému společnosti, v níž žije, přičemž většina lidí se sama zařazuje přibližně do středu společnosti, tedy do skupiny, kterou sami chápou jako *střední vrstvu*. Výsledkem podle autorů je, že lidé s vyšším statusem přeceňují velikost vyšších tříd a podhodnocují velikost tříd nižších. Konsekventně pak vidí společnost mnohem více rovnostářskou než ve skutečnosti je. U lidí s nižším statusem platí pravý opak – ti vidí společnost spíše jako elitářskou. Prosperující vidí většinu populace také jako prosperující, chudí vidí ostatní převážně jako chudé. S tím

souvisí i tendence projektovat své subjektivní třídní postavení i ostatním. S tím je však podle autorů poněkud v rozporu fenomén, který nazývají jako *Prokrustovské paradigma* – to svádí příslušníky vyšších objektivních tříd (tj. respondenty s vyšším objektivním statusem) k takovému pohledu, při kterém "vnímají většinu ostatních jako níže postavené, tedy patřící do nižších tříd, než je ta, do které se zařazují oni sami. A naopak lidé s nízkým objektivním statusem (tedy patřící k nižší objektivní třídě) mají tendenci vnímat postavení většiny ostatních jako relativně vyšší." [Evans a Kelley 1992 : 477]

Hypotéza o struktuře společnosti, která z výzkumů výše uvedených autorů vyplývá, by se tedy dala formulovat přibližně následujícím způsobem:

Pokud se většina respondentů zařazuje přibližně na pozici střední třídy, pak z toho vyplývá, že stratifikační rozložení takové společnosti by tito respondenti měli klasifikovat, jako odpovídající modelu "D" (viz Obr. 4), protože právě tento model nejméně odráží stratifikační rozložení, které by se dalo označit jako "společnost střední třídy.

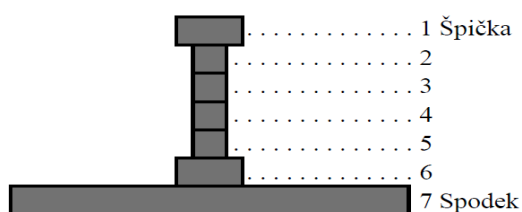
Potvrzení nebo vyvrácení této hypotézy – jinými slovy tedy odpověď na otázku, jak respondenti vnímají společnost v zemi, v níž žijí, a zda jimi označený model společnosti koresponduje s tím, jak se většina z nich sama zařazuje (přičemž model společnosti, kde se většina respondentů zařazuje na pozici střední třídy, by měl teoreticky odpovídat typu "D") se dá snadno vyčíst z tabulek, kde jsou zpracovány odpovědi respondentů na tuto otázku (v dotaznících ISSP se jedná o otázku: *který model (pyramida) podle vás nejlépe odpovídá současné společnosti?*).

Vzhledem k tomu, že většina respondentů se zařadila do střední třídy (jak již bylo výše řečeno, 61–68 % respondentů se zařazuje na pozice 4,5,6, resp. 5,6,7 na desetistupňové škále – viz Tab. 1–3, měl by tomuto způsobu sebe-zařazování odpovídat i způsob, jakým tito respondenti vnímají společnost. V tom případě by bylo logické, kdyby z nabízených modelů společnosti (Obr. 4) vybrali nejčastěji typ D, který má nejpočetnější střední třídu a nejvíce tedy odpovídá tomu, jak se převážná část respondentů sama zařazuje.

Obrázek 4: Typy stratifikované společnosti

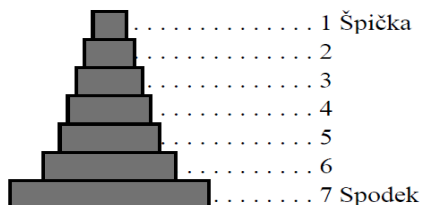
Typ A

Úzká elita na špičce, velmi málo lidí ve středu a velká masa lidí na úplném spodku

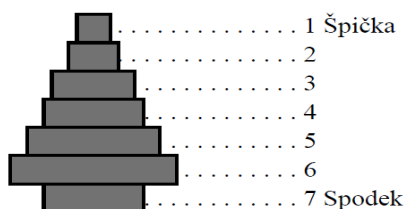
Typ B

Společnost jako pyramída, s malou elitou na špičce, více lidmi ve středu a většinou na spodku

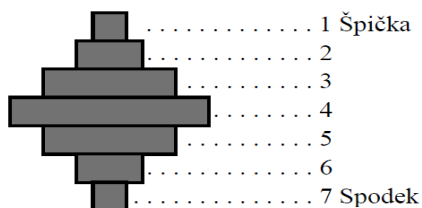
Typ C

Pyramída s tím, že jen málo lidí je na úplném spodku

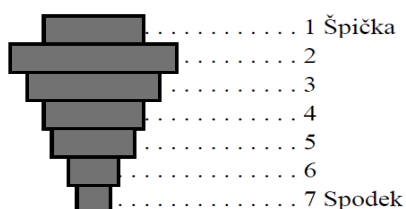
Typ D

Společnost s většinou lidí ve středu

Typ E

Hodně lidí poblíž vrcholu a jen málo poblíž spodku

Zdroj: dotazník ISSP 1999

Skutečnost je však od této teorie značně vzdálená – při pohledu na následující tabulky (Tab. 4,5,6) je patrné, že mezi tím, jak většina respondentů zařazuje sama sebe a tím, jak vidí společnost, není logická shoda, ale existuje zde poměrně výrazná diskrepance. Pokud se většina respondentů deklaruje jako "střední třída", logicky by také měla také většina vidět společnost jako odpovídající takovému stratifikačnímu modelu – odpovídajícím typem společnosti je v tom případě typ D. Ale tomu výsledek naprosto neodpovídá – ačkoliv se většina respondentů považuje za příslušníka "střední

třídy", přesto poměrně velká část z nich soudí, že společnost, v níž žijí, odpovídá spíše typu B – (tedy společnosti s nevelkou stěnou, zato poměrně silně zastoupenou nejnižší třídou). Naopak v rozporu s vlastním sebe-zařazením (které je typické pro většinu respondentů)³⁶ soudí poměrně značná část z nich (35–39 %, viz Tab. 4,5,6), že naše společnost odpovídá spíše typu B – klasifikují tedy společnost jako poměrně silně elitářskou, stratifikovanou, s početnou nízkou třídou, méně četnou střední třídou a s vyšší třídou, do které patří jen velmi malá část populace a která tak má charakter elity společnosti. Taková společnost (tedy typ B), schematicky zobrazená podle početnosti společenských tříd, připomíná pyramidu se širokou základnou a úzkým vrcholem. Na druhé straně společnost, která by více odpovídala tomu, že většina respondentů se pokládá za příslušníky střední třídy (na Obr. 1 je znázorněna jako typ D), připomíná svým tvarem spíše čtverec nebo kosočtverec, stojící na jednom svém vrcholu. Takovou společnost, která je sice stále poměrně silně stratifikovaná, ale není již tak elitářská jako typ B, a hlavně je v ní široce zastoupena právě ta střední třída, k níž se většina respondentů hlásí, však kolem sebe identifikuje jen menší část z nich (12–18 %, viz Tab. 4,5,6). Podrobná interpretace dat, obsažených těchto tabulkách tedy bude následující: V roce 1992 (Tab. 4) kdy se 65 % respondentů hlásí k subjektivnímu statusu střední třídy³⁷ – na pozicích 4–5–6, pouze 19 % dotazovaných klasifikuje společnost jako typ D, který by se dal charakterizovat jako "společnost střední třídy", zatímco 39 % se přiklání k názoru, že naše společnost odpovídá typu B, což je společnost, kde jsou silněji zastoupeny třídy nižší, zatímco střední třída není příliš rozsáhlá. Při letmém pohledu na následující tabulky můžeme konstatovat, že tento trend je poměrně stabilní a v čase se téměř nemění: v roce 1999 (Tab. 5) se k subjektivnímu statusu střední třídy hlásí 61% respondentů a přitom pouze 12 % klasifikuje společnost jako typ D, zatímco pro typ B hlasuje 36 %. V roce 2009 (Tab. 6) je situace obdobná: středostavovský subjektivní status si připisuje 68 % respondentů, ale typ společnosti D (spíše rovnostářskou) vidí jen 14 %, zatímco těch,

³⁶ Připomínám, že, není-li řečeno jinak, všechna data, používaná v této práci, pocházejí z výzkumů ISSP 1992,1999 a 2009.

³⁷ Celkové relativní zastoupení respondentů, hlásících se v letech 1992, 1999 a 2009 k subjektivnímu statusu „střední třída“ bylo v každém roce získáno součtem procentního zastoupení respondentů na pozicích 4,5,6 v odpovídajícím roce (viz tabulky Tab.1, Tab.2 a Tab.3)

kteří klasifikují společnost jako typ B (spíše elitářskou) je 35 %, takže jsou opět ve více než dvojnásobné převaze. Zajímavý je rovněž trend, kdy se respondenti odklánějí od posuzování společnosti jako "rovnostářské" (v roce 1992 volilo tento model společnosti 21 % dotázaných, zatímco v letech 1999 a 2009 jen 12 % (resp. 14 %)).

Pokud tuto nesrovnalost shrneme, *zdá se, že lidé vidí společnost jinak, než jak by odpovídalo způsobu, jakým se v rámci této společnosti sami zařazují*. Dochází kde tedy k nesouladu mezi obrazem společnosti jako celku a jejími stavebními prvky, které reprezentují jedinci, z nichž se tato společnost skládá. Zdá se, že respondenti hodnotí odlišně situaci jednak podle své vlastní subjektivní pozice (potom by se ale společnost hypoteticky skládala převážně ze střední třídy) a zároveň podle této vlastní pozice umisťují ostatní do nižších a vyšších tříd. Přitom nevidí ve svém uvažování o společenské struktuře žádný rozpor a nic jim tudíž nebrání, aby zároveň označovali společnost za "elitářskou" i když se většinou sami deklarují jako "střední třída". Pokud jsou takové odpovědi shromážděny a shlédnuty v celkové perspektivě, okamžitě je pro pozorovatele patrná disproporce mezi tím, že většina respondentů se označuje jako střední třída (resp. označuje svůj subjektivní status někde poblíž středu) a zároveň hodnotí společnost jako elitářskou. Tento rozpor je však jen zdánlivý a lze jej snadno vysvětlit tím, že jednotliví respondenti nemůžou mít žádnou povědomost o tom, jak sami sebe hodnotí ti ostatní – a přitom sami sebe situují do přibližného středu subjektivně správně s ohledem na skutečnost, že ze svého okolí dobře znají jedince, z nichž některým připisují sociální vyšší, než mají oni sami a jiným zase nižší – právě tak, jak jsem již popsal výše v textu.

Tabulka 4: Který stratifikační model vnímají respondenti jako nejlépe odpovídající soudobé české společnosti (1992)

	N	Percent	Valid Percent	Cumulative
Typ A	148	21,8	22,4	22,4
Typ B	259	38,2	39,2	61,7
Typ C	92	13,6	13,9	75,6
Typ D	140	20,6	21,2	96,8
Typ E	21	3,1	3,2	100
Total	660	97,3	100	

Data: ISSP 1992, N validní = 660, chybějící hodnoty: 2,7 %

Tabulka 5: Který stratifikační model vnímají respondenti jako nejlépe odpovídající soudobé české společnosti (1999)

	N	Percent	Valid Percent	Cumulative
Typ A	556	30,3	31,1	31,1
Typ B	642	35	35,9	67
Typ C	334	18,2	18,7	85,7
Typ D	214	11,7	12	97,7
Typ E	42	2,3	2,3	100
Total	1788	97,5	100	

Data: ISSP 1999, N validní = 1788, chybějící hodnoty: 2,5 %

Tabulka 6: Který stratifikační model vnímají respondenti jako nejlépe odpovídající soudobé české společnosti (2009)

	N	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Typ A	360	29,9	30,9	30,9
Typ B	408	33,9	35,1	66
Typ C	215	17,8	18,5	84,5
Typ D	157	13	13,5	97,9
Typ E	24	2	2,1	100
Total	1164	96,6	100	

Data: ISSP 2009, N validní = 1164, chybějící hodnoty: 3,4 %

Je zajímavé, že respondenti vnímají určitý rozdíl mezi pojmy subjektivní status a subjektivní třída, resp. jejich odpovědi na otázku sebe-zařazení se liší podle toho, zda se tazatel ptá na zařazení v rámci společenské hierarchie (tedy na *subjektivní status*) nebo na zařazení v rámci společenských tříd (*subjektivní třídu*). Zatímco v prvním případě je sebe-zařazování respondentů téměř neměnné v čase a valná většina považuje střední pozice (tedy pozice 4, 5 a 6) za takové, které odpovídají jejich společenskému statusu (jak můžeme vyčíst z výše uvedených tabulek Tab. 1 až Tab. 3), v případě otázky, která se ptá na společenskou třídu je situace poměrně odlišná. Sebe-zařazování respondentů se v tomto případě mění v čase a to v takovém smyslu, že postupně ubývá těch, kteří se identifikují jako "dělnická třída", i když v dělnické

profesi pracují a takové zařazení tedy dokonale odpovídá objektivní skutečnosti. V empirické části se k této otázce ještě vrátím a budu ji analyzovat podrobněji.

Tabulka 7: Sebe-zařazení do společenské třídy (rok 1992)

Třída:	N	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
1 Nižší	8	1,2	1,2	1,2
2 Dělnická	265	39,1	40	41,2
3 Nižší střední	124	18,3	18,7	60
4 Střední	215	31,7	32,5	92,4
5 Vyšší střední	43	6,3	6,5	98,9
6 Vyšší	7	1	1,1	100
Total	662	97,6	100	

Data: ISSP 1992, N validní = 662, chybějící hodnoty: 2,4 %

Tabulka 8: Sebe-zařazení do společenské třídy (rok 1999)

Třída:	N	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
1 Nižší	149	8,1	8,2	8,2
2 Dělnická	564	30,8	31,2	39,4
3 Nižší střední	448	24,4	24,8	64,1
4 Střední	571	31,1	31,5	95,7
5 Vyšší střední	70	3,8	3,9	99,6
6 vyšší	8	0,4	0,4	100
Total	1810	98,7	100	

Data: ISSP 1999, N validní = 1810, chybějící hodnoty: 1,3 %

Tabulka 9: Sebe-zařazení do společenské třídy (rok 2009)

Třída:	N	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
1 Nižší	69	5,7	5,8	5,8
2 Dělnická	254	21,1	21,2	26,9
3 Nižší střední	323	26,8	26,9	53,9
4 střední třída	478	39,7	39,9	93,7
5 Vyšší střední	68	5,6	5,7	99,4
6 Vyšší	7	0,6	0,6	100
Total	1199	99,5	100	

Data: ISSP 2009, N validní = 1199, chybějící hodnoty: 0,5 %

Kromě výše popsaného výzkumu [Evans a Kelley 2008] jsem směřoval svůj zájem i k otázkám, týkající se statusové konzistence. Jinými slovy mě zajímalo, zda se lidé zařazují do sociální struktury podle nějakých pevných kritérií a zda jsou tato kritéria v čase pevná či se nějak (a případně jak) mění. V této souvislosti bych chtěl navázat především na výzkumy, které v devadesátých letech prováděl Petr Matějů [Matějů 1997], [Matějů a Kreidl 1999], [Matějů 2000]. Ve svých pracech se zabývá především sociální mobilitou a problematikou krystalizace střední třídy v období první dekády ekonomické transformace a přechodu od centrálně řízené ekonomiky k tržní. Ve své práci se pokusím navázat především na ty z jeho myšlenek, které se týkají vztahu objektivního a subjektivního postavení na pozadí ekonomického vývoje a měnící se percepce životních šancí [srov. Matějů 1997 : 4 – 10]. Dále bych chtěl v datech, která mám k dispozici, prověřit tezi, zda po roce 1989 opravdu dochází novému utváření tříd a třídních identit, které Matějů ukazuje prostřednictvím analýzy volebního chování respondentů. Píše, že v nových politicko-ekonomických podmínkách "Rostou příjmové rozdíly a majetkové nerovnosti i nerovnosti v přístupu k vyššímu vzdělání, krystalizuje sociálněekonomický status a formují se sociální třídy západního typu. Současně dochází ke konsolidaci českého stranického systému. Tyto procesy vytváří podmínky pro posilování vazeb mezi stratifikačními proměnnými, politickými postoji a orientacemi, a tudíž i volebním chováním." [Smith a Matějů 2011 : 59]. Tento trend Matějů označuje jako cestu od "destratifikace k restratifikaci".

Další teorie, týkající se subjektivního zařazování do sociální struktury, na které bych chtěl ve své práci navázat, přináší relační přístup, který akcentuje především myšlenku konkurence při obsazování sociálního prostoru. Výsledky takového "konkurenčního boje" a postavení aktérů je pak do značné míry ovlivněno jejich habitem a ten zas má kořeny v tom, do jakého prostředí se narodili a v jakém byli vychováni. Pullmann interpretuje Bourdieuho koncept habitu tak, že "Habitus určuje schémata vnímání, myšlení, zkušenosti, hodnocení atd. Tyto systémy dispozic pak napomáhají reprodukci struktur. (...) Struktury se tak ustavují pouze prostřednictvím jednání lidí, na druhé straně ovlivňují sociální struktury praxi aktérů. Jsou strukturované i strukturující." [Pullmann 2003 : 4]. K podobným závěrům dochází ve

své studii o provázanosti životního stylu a sociálního postavení J. Šafr, který říká, že "Sociální třídy nejen že se odlišují životními styly, ale životní styly samy o sobě určují, jaké jsou sociální třídy a kdo do nich patří." [Šafr 2008c : 4]. V této souvislosti bude třeba sledovat, zda faktory, které ovlivňují subjektivní postavení respondentů, procházejí nějakou změnou, související s tím, zda (a do jaké míry) se jejich habitus v čase mění či zůstává spíše stabilní. To se týká především vlivu kulturního kapitálu, který je v rámci dotazníkového šetření reprezentován kategorií "vzdělání". Jinými slovy, bude potřeba se zaměřit na to, jak respondenti dávají do souvislosti svůj subjektivní status a dosažené vzdělání a zda se tato vazba v čase nějak mění.

Rozdílné vnímání sociálního postavení je možné sledovat také z genderového hlediska. Mnoho prací se zabývá otázkou, zda se ženy a muži subjektivně zařazují stejně nebo odlišně a co je příčinou případných odlišností. Tyto výzkumy jsou pro mne důležitým podkladem, na který bych chtěl navázat a ověřit, zda je odlišné zařazování mužů a žen stabilní nebo měnící se v čase a na jakých faktorech se zakládá. Inspirativní jsou v této oblasti především práce L. Jarkovské, která v jedné ze svých prací k otázce rozdílného statusu poznamenává, že "Základním rysem dělby práce mezi pohlavími je především nižší status spojený s pracemi, profesemi a oblastmi, ve kterých převládají ženy." [Jarkovská a Lišková 2008 : 692]. K dalším autorkám, jejichž poznatky, týkající se konstruování subjektivního statusu jsou pro tuto práci relevantní, patří např. [Abbott 1987], [Kuchařová a Zamykalová 2000], [Zajíčková 2002], a další.

Mám-li na závěr teoretické části dospět k nějakému závěru stran dosavadního stavu poznání v oblasti sociální stratifikace, musím konstatovat, že je poměrně roztržštěný a dává jen omezenou možnost shrnutí. Jak jsem zmínil výše, stojí proti sobě dva víceméně protichůdné proudy, z nichž jeden zastává myšlenku, že koncept stratifikace a sociálních tříd je dnes již překonaný a nenachází v populaci v podstatě žádnou odezvu. V opozici stojí názor, že koncept hierarchicky uspořádaných sociálních tříd je dosud živý a pro orientaci ve společenské struktuře je potřebný.

4. Empirická část – analýza sekundárních dat ISSP – Sociální nerovnosti (1991, 1999, 2009)

Jak jsem již předeslal v úvodu, tato práce si klade za cíl nalézt odpověď na dva okruhy otázek. Oba tyto okruhy se sice týkají sociální stratifikace a úzce spolu souvisí, ale přesto jsou poněkud odlišné, nedají se dost dobře zkoumat společně a musí se tudíž od sebe oddělit. Prvním krokem bylo porovnání vybraných klasických konceptů sociální stratifikace, druhým je analýza subjektivního zařazování jedinců do společenské hierarchie a společenských tříd. Teprve v závěru můžeme obě tato témata propojit a pokusit se stanovit, který z klasických stratifikačních konceptů je pro relevantní popis a vysvětlení již víceméně překonán a který je pro situaci v soudobé české společnosti dosud nosný.

V této empirické části se věnuji sekundární analýze reprezentativních dat, které byly shromážděny v rámci velkých dotazníkových šetření ISSP.³⁸ Cílem této analýzy je nalézt odpovědi na výzkumné otázky, které byly předestřeny v úvodu této práce a dále jsou podrobně rozpracovány v této kapitole.

4.1 Stručná charakteristika použitých dat a jejich úprav

Pro analýzu jsem vybral data, která pocházejí z reprezentativních výzkumů ISSP³⁹ z let 1992, 1999 a 2009, které se zabývaly tématem sociálních nerovností. Datové soubory (ISSP 1992, ISSP 1999 a ISSP 2009) ze kterých vycházím, a které v

³⁸ ISSP (*International Social Survey Programme*), mezinárodní dotazníkové šetření zaměřené na sociální výzkum společnosti. Data jsou přístupná v datovém archivu Medard, dostupné na <http://archiv.soc.cas.cz/elektronicky-datovy-katalog-csda-system-nesstar> (navštíveno 6. 1. 2016).

Pro úplnost je třeba dodat, že vzhledem k tomu, že zde využívám data, shromážděná jinými výzkumníky za jiným účelem, jedná se v případě této práce o sekundární analýzu kvantitativních dat.

³⁹ Mezinárodní sociologický výzkumný projekt *International Social Survey Programme*.

této práci analyzují, jsou dostupné v datovém archivu.⁴⁰ Pro účely této práce bylo nutné vybraná data upravit tak, aby bylo možné provést zamýšlené analýzy. Základem úpravy bylo sjednocení názvů a metriky proměnných v jednotlivých souborech, rekódování a redukce některých proměnných, dále převedení některých spojitých (číselných) proměnných na kategoriální a případně jejich transformace na n-tily. Velmi důležitým krokem bylo převedení příjmů respondenta z absolutních (číselných) hodnot do pětistupňových kategorií od nejnižší do nejvyšší. To bylo důležité proto, že číselně vyjádřený příjem, který byl v roce 1992 považován za velmi vysoký, mohl být v roce 2009 už jen průměrný nebo dokonce podprůměrný.⁴¹ Transformace příjmů do kategorií, odstupňovaných na pětimístné škále od nejnižšího k nejvyššímu tento problém rozdílnosti číselně vyjádřené hodnoty příjmu vyřešila.⁴² Po úpravě proměnných v jednotlivých letech následovalo spojení všech tří souborů do jednoho datového souboru. Vzhledem k tomu, že v datovém souboru z roku 1992 byli zastoupeni čeští i slovenští respondenti, bylo nutné slovenské respondenty vyloučit (použitím filtru) a dále pracovat jen s českými respondenty, protože ostatní použitá data (z roku 1999 a 2009) se již týkají jen České republiky.⁴³ Tímto krokem ovšem klesl počet respondentů v tomto datovém souboru přibližně na polovinu a tím pádem se v tomto ohledu výrazně odlišoval od ostatních souborů (1999 a 2009), použitých pro analýzu v této práci. Naopak počet respondentů v roce 1999 byl oproti roku 2009 téměř o třetinu větší. Po zvážení možností, jak se s tímto problémem vypořádat, jsem

⁴⁰ Dotazníková data jsou shromážděna v datovém archivu Medard a jsou dostupná na adrese <http://archiv.soc.cas.cz/elektronicky-datovy-katalog-csda-system-nesstar>

⁴¹ Pro účely této práce by možná bylo korektnější pracovat s příjmem domácností, než s příjmem jednotlivých respondentů, ale vzhledem k tomu, že ve vybraných dotaznících byly otázky na příjem jednotlivce i domácnosti pokládány tak odlišným způsobem, že se nedaly nijak sjednotit, zůstala jako jediná možnost pracovat s příjmem jednotlivce.

⁴² Otázky, týkající se příjmu respondentů, patří v dotaznících obecně k nejvíce „bojkotovaným“, protože dotazování je považují za velmi citlivé a mnoho z nich nejeví příliš ochoty na takové otázky odpovídat. Proto je ze strany tvůrců dotazníků patrná snaha tyto otázky různým způsobem obcházet tak, aby byly pro respondenty snáze přijatelné. Pokud je však klíčová otázka na příjem respondenta formulována ve srovnatelných dotaznících v různých letech výrazně jinak, a zároveň se změní i metrika odpovědí, je potom velmi problematické takové odpovědi srovnávat. Právě to je případ zmíněných výzkumů ISSP, proto bylo převedení příjmů na příjmové kategorie jedinou cestou, jak zajistit jejich vzájemnou srovnatelnost.

⁴³ Výzkum ISSP 1992 se prováděl ještě před rozdělením ČSR na Českou a Slovenskou republiku.

vytvořil váhu podle počtu (českých) respondentů v datovém souboru v roce 1992 a pomocí této váhy jsem provedl standardizaci dat tak, aby soubory z let 1999 a 2009 byly počtem respondentů srovnatelné se souborem z roku 1992.⁴⁴ Dalším důležitým krokem bylo rozlišení respondentů na ekonomicky aktivní (pracující), kteří mají příjem z pracovní činnosti a na ostatní (kategorii ostatních představují především studenti a důchodci), protože jsem předpokládal, že v otázkách, týkajících se subjektivní pozice v sociální hierarchii se odpovědi mohou lišit právě podle toho, zda dotyčný je či není ekonomicky aktivní. Proto jsem v datech vytvořil novou proměnnou (ekonomicky aktivní – pracující na minimálně polovinu pracovního úvazku), přičemž tato proměnná slouží v analýze jako filtr.

4.2 Představení a popis vybraných proměnných

Nejdůležitější závislé proměnné, s nimiž se v této práci budeme setkávat, je **subjektivní status** a **subjektivní třída**.⁴⁵ Na tyto pojmy budeme v této práci narážet velmi často, proto bude vhodné uvést hned na začátku i jejich zkrácenou verzi, kterou budu uvádět především v tabulkách, ale můžeme se s ní setkat i v textu: pojem *SubStat* tedy označuje *subjektivní status* a *SubClass* *subjektivní třídu*. Považuji za potřebné tyto dva pojmy nejprve trochu popsat a vysvětlit, abychom se vyhnuli případným pozdějším nedorozuměním, které by mohla způsobit mylná interpretace obou zmíněných termínů. Především je třeba zdůraznit, že oba pojmy (*SubStat* i *SubClass*)

⁴⁴ Váhu pro standardizaci počtu respondentů (převážení podle roku 1992, kdy bylo respondentů nejméně) uplatňuji až v empirické části. Při práci na předchozí části textu ještě nebyly soubory spojeny, a proto nejsou ani převáženy. Procentní údaje, uvedené v tabulkách (Tab. 1 - Tab. 9) však nejsou tímto nijak podstatně ovlivněny, navíc údaje v nich mají sloužit spíše k uvedení čtenáře do problematiky sebe-zařazování respondentů do společenské struktury a poukázat na jejich tendenci k obsazování středních pozic.

⁴⁵ Třída a status představují dva odlišné koncepty měření: *třída* reprezentuje kategoriální pohled a je založena na apriorním stanovení určitých sociálních tříd (přičemž tyto sice mívají - ale nutně nemusí mít vždy hierarchickou strukturu), zatímco stanovení *statusu* vyžaduje kontinuální přístup k měření a společnost tak může mít mnohem větší počet hierarchicky uspořádaných vrstev. Statusová tradice je typická spíše pro weberiánský a funkcionalistický přístup, zatímco typickým představitelem třídně-strukturního přístupu je K. Marx.

nevyjadřují nějakou analytickou, objektivně existující a odbornými argumenty podepřenou sociální kategorii, ale naopak se dají definovat tak, že vyjadřují laicky chápaný **subjektivní** pohled jedince na sebe sama – především na to, jak on sám vidí svou pozici ve společnosti. Můžeme tedy konstatovat, že subjektivita je tedy jejich základní typický znak.

Přesto, že jsou si pojmy subjektivní status i subjektivní třída v určitém smyslu velmi podobné a (protože označují podobný fenomén), přece je mezi nimi nikoliv nepodstatný rozdíl. Zatímco termín subjektivní status vyjadřuje názor jedince na jeho postavení v rámci pomyslného hierarchického společenského žebříčku, vyjádřeného škálou jedna až deset (kdy jedna je nejnižší pozice a desítka nejvyšší), subjektivní třída vyjadřuje způsob, jakým se respondent sám zařazuje do jedné z taxativně vymezených a návodně pojmenovaných společenských tříd, které mu jsou v otázce nabídnuty. Podstatný rozdíl pak spočívá zejména v tom, že subjektivní status je v porovnání s pojmem subjektivní třída mnohem abstraktnější, tudíž respondent při úvaze o svém společenském zařazení na určitý stupeň v rámci společenské hierarchie obvykle tolik nezohledňuje svou reálnou životní (společensko-ekonomickou) situaci – tedy nezohledňuje ty proměnné, které by na takové zařazení mohly mít vliv, a řídí se spíše svým dojmem. Poměrně rozšířený způsob, kterým respondent může dospět ke zhodnocení své pozice a k určitému názoru na své společenské postavení (*SubStat*), spočívá v tom, že hodnotí svou situaci podle těch osob, se kterými se stýká, a které vidá ve svém okolí. Tito jedinci vlastně tvoří jeho "společenské okolí" a obvykle zahrnuje jak jedince s vyšším, tak i s nižším společensko-ekonomickým postavením (tedy osoby, které jsou na tom podle názoru respondenta "lépe i hůře" než on sám). Bohatý a vysoce postavený jedinec se necítí být *tak bohatý ani tak vážený, aby nějak vyčníval* a naopak chudý, s nízkým postavením i prestiží, zase vidí okolo sebe další jedince nebo celé skupiny, které jsou v jeho očích v postavení ještě horším, než on sám. Není proto žádným překvapením, že respondent se při hodnocení svého postavení – po porovnání s tímto "okolím", situuje ve většině případů kamsi "doprostřed". Tento princip se nazývá "teorie referenční skupiny" a pro sebeidentifikaci člověka má klíčový význam.⁴⁶

⁴⁶ Bližší definici teorie referenční skupiny uvádím výše v textu v poznámkách pod čarou.

Jestliže však respondenta v rámci dotazníkového šetření požádáme, aby se pokusil zařadit do jedné z nabídnutých, hierarchicky seřazených (a "návodně" pojmenovaných) společenských tříd,⁴⁷ – ptáme se jej tedy na subjektivní třídu (*SubClass*) – potom se respondent obvykle rozhoduje podle jiných (konkrétnějších) kritérií a proto většinou získáme poměrně odlišné výsledky než v předchozím případě, kdy jsme se ptali na subjektivní status. Dá se říci, že na rozdíl od subjektivního statusu vyvolává kategorie subjektivní třídy v respondentových očích dojem něčeho mnohem konkrétnější, proto také při úvaze o svém zařazení hledá konkrétnější argumenty a dalo by se očekávat, že jeho úsudek bude v tomto případě mnohem více odpovídat realitě⁴⁸ – tedy zařazení, jaké by dotyčnému respondentovi přisoudil odborník – sociolog, který pracuje s nástroji, cíleně vyvinutými pro účely třídní diferenciace. Těmito odbornými nástroji pro měření socioekonomického statusu⁴⁹ je především třídní schéma EGP nebo novější stratifikační schéma ESeC a ESeG, případně mezinárodní klasifikace zaměstnání ISCO (a další klasifikační systémy), které jsou založené na analytickém posouzení a vyhodnocení více konkrétních kritérií, jakými

⁴⁷ Většinou se dnes v dotazníkových šetřeních používá pěti, resp. šesti-třídní schéma, podle toho, zda je v něm obsažena nebo vynechána pozice „dělnická třída“. Schéma obvykle vypadá následovně: 1) nízká (nebo také nižší) tř., 2) dělnická třída (ta se někdy ve schématu vynechává, protože příliš navádí spíše k profesnímu než společenskému zařazení), 3) nižší střední třída, 4) střední třída, 5) vyšší střední třída, 6) vyšší třída.

Někdy, aby schéma bylo úplné, zahrnuje se do něj (resp. spíše vedle něj) také tzv. „podtřída“ (underclass). V rámci dotazníkových šetření se však s touto kategorií obvykle nepracuje z důvodů, které jsou nasnadě: a) málokdo by se sám dobrovolně označil za jejího příslušníka, b) příslušníci této třídy nebývají v šetření zahrnuti z také důvodů neexistence podpory pro náhodný výběr (seznamy, bydliště... atd.)

⁴⁸ Pojem "třída" je pro mnoho respondentů daleko konkrétnější kategorie než poměrně abstraktní pojem "status" a díky tomu se dokážou v předloženém dotazníku daleko lépe zařadit do jedné z nabízených společenských tříd (v porovnání s daleko vágnějším požadavkem na sebe-zařazení do společenské hierarchie - tedy na určení subjektivního statusu). Přesto i v případě subjektivního určení třídy může dojít ke značným zkreslením podle toho, jakým způsobem je v dotazníku položena otázka a také podle pořadí, v němž jsou jednotlivé třídy respondentovi nabídnuty. Pro bližší porozumění této problematice srov.: [Tucker 1968].

⁴⁹ Schéma EGP vyjadřuje třídní pozici respondenta podle jeho postavení na trhu práce (především to, zda práci nabízí nebo poptává). EGP je kategoriální proměnná, jejíž měření souvisí s postavením respondenta v zaměstnání a s druhem vykonávané práce (tato stratifikační škála byla pojmenovaná podle sociologů Eriksona, Goldthorpa a Portocarerové). ISEI je mezinárodní index socioekonomického statusu povolání (International Socio Economic Index of Occupational Status) – je to spojitá proměnná, která odráží společenskou prestiž povolání a do jisté míry i platové ohodnocení respondenta.

jsou především prestiž povolání, související s pracovním zařazením, ale také příjem, vzdělání, ...atp.

Jedním z předběžných předpokladů je proto i domněnka, že subjektivní třída (*SubClass*), do které se respondent zařadí, bude víceméně korespondovat s "objektivní" třídou podle schématu EGP, kam by byl – nebo je – zařazen odborníkem. V tomto případě bude tedy subjektivní a objektivní (resp. analytické) zařazení do značné míry ve vzájemném souladu, a naopak subjektivní status (*SubStat*) bude daleko více odrážet respondentovo subjektivní hodnocení bez nějaké odůvodněné a argumenty podepřené vazby na objektivní realitu (tedy jeho pocit bez objektivně racionálního zdůvodnění). Ke zjištění, že sebe-zařazení do společenské třídy víceméně odráží realitu a že korelace je v takovém případě poměrně vysoká, potvrzují i některé teze sociologů, kteří se sociální stratifikací zabývají ve svých pracích. Například Kingston [2000] uvádí, že " (...) obvyklým předpokladem (výzkumů) je, že příslušníci objektivně definované třídy jsou si aspoň minimálně vědomi své třídní příslušnosti tehdy, pokud se sami zařadí do "správné" třídy (...). V praxi to znamená, že se sleduje, zda příslušníci "objektivní" dělnické třídy použijí při svém sebe-zařazení takové označení, které odpovídá jejich reálnému socioekonomickému postavení." [Kingston 2000 : 89] (překlad citace M.R.).⁵⁰ Naopak podle Wrighta [1985] dochází v otázce souladu v třídní příslušnosti a třídní sebeidentifikace k větší či menší disproporci, přičemž tato disproporce variuje podle státu, kde se výzkum provádí (což pravděpodobně souvisí s určitými tradičními zvyklostmi v souvislosti s označováním třídní příslušnosti, které mohou být v různých zemích různé) – například proletariát by měl být typickým představitelem "dělnické třídy", a přitom v USA se jako dělnická třída deklaruje pouze okolo 30 % respondentů z řad proletariátu.⁵¹

⁵⁰ Jinými slovy to znamená, že výzkumy pečlivě sledují, zda například respondent, který vykonává dělnické povolání (a dá se tudíž označit jako "objektivní dělník") při svém subjektivním zařazování zvolí (či nezvolí) předem definovanou kategorii "dělnická třída". Korelace subjektivního a objektivního zařazení je výrazně vyšší v případě, že je respondentovi nabídnuto určité schéma předem daných kategorií (poměrně často se v dotaznících používá šestitřídní schéma s kategoriemi *nižší, dělnická, nižší střední, střední, vyšší střední, vyšší*). Pokud takové schéma předem daných kategorií (tříd) nedostane (přičemž takový postup tazatelů je v odůvodněných případech záměrný), bývá korelace mezi objektivním a subjektivním zařazením nižší (srov.: [Tucker 1968]).

⁵¹ Pro srovnání – ve Švédsku dosahuje tato hodnota téměř 60 % [Wright 1985 : 262–263].

4.2.1 Přehled nejdůležitějších proměnných

Na základě literatury, zabývající se sociální stratifikací u nás, a dále na základě vlastní úvahy, založené na četbě výše zmíněných textů a jejich interpretaci, jsem *předběžně* stanovil následující nezávislé proměnné, o kterých jsem se domníval, že *by mohly* mít klíčový význam pro subjektivní zařazování jedince do společenské hierarchie (*SubClass* a *SubStat*). Názvy a popis proměnných, které pokládám za důležité a se kterými budu dále pracovat, uvádím v následující tabulce⁵² (Tab. 10):

Tabulka 10: Přehled klíčových proměnných

Popis proměnné	Název v datovém souboru
Společenská třída, do které se respondent subjektivně zařazuje	SubClass
Společenský status, který si respondent subjektivně připisuje	SubStat
Sociální třída EGP (varianty se 6 a 3 kategoriemi)	EGP6; EGP3
ISEI (socioekonomický status – také kategorizované na kvintily a tercily)	ISEI_rp
Příjem respondenta (kategorizováno na kvintily – 5 příjmových skupin)	PRIJ_celk5kv
Pohlaví	Pohlavi
Věk	Vek
Vzdělání respondenta (4 kategorie: ZŠ, SO, SŠ, VŠ)	Vzd4
Vzdělání otce respondenta (4 kategorie: ZŠ, SO, SŠ, VŠ) a také binární verze – ZŠ a vyuč./SŠ a VŠ)	Vzdot4; VzdotOtSSVS

Tyto proměnné mohou být v případě potřeby vhodným způsobem transformovány tak, aby lépe vyhovovaly záměrům analýzy, případně je možné z nich vytvořit proměnné zcela nové. Úprava a transformace spočívá především v převedení spojitých proměnných na kategoriální, případně ve snížení počtu kategorií tam, kde je to z hlediska určitého záměru účelné.

V jedné z předchozích kapitol jsme zjistili, že většina respondentů má za to, že patří ke střední třídě nebo že jejich společenský status je někde okolo středu.⁵³ Když

⁵² Ve druhém sloupci tabulky uvádím názvy proměnných tak, jak jsou označeny v datovém souboru, který je přílohou této práce

⁵³ Odkazují na tabulky Tab. 1 - 3 a 7 - 9, ze kterých je patrné, že ke střední třídě (resp. ke středním třídám - nižší střední, střední a vyšší střední) se v letech 1992, 1999 a 2009 hlásilo 55, 60 a 72 % respondentů ("subjektivní třída"); a svoje společenské postavení ("subjektivní status") hodnotilo jako střední (tj. na pozicích 4, 5 a 6 z desetibodové škály) 64, 61 a 69 % respondentů.

zatím pomineme otázku, zda taková struktura společnosti, která vychází ze subjektivních názorů respondentů (a mnohdy vyjadřuje spíš jejich přání, než realitu) odpovídá či neodpovídá skutečnému stavu, můžeme formulovat otázku jinou – a sice, jaký mají respondenti podklad pro takové zařazení sebe sama do společenské struktury. Jinými slovy, bude nás zajímat, která kritéria považují při sebe-zařazování do společenské třídy nebo společenského žebříčku za důležitá a která za marginální. V tabulce (Tab. 10) jsou uvedena nejdůležitější kritéria, která by toto sebe-zařazení mohla ovlivňovat a právě jejich relevance bude předmětem statistické analýzy. Kromě toho bude zajímavé podívat se na tuto problematiku také z hlediska času a sledovat, zda jsou tyto preference pevné nebo zda se uvažování respondentů ve sledovaném období, tedy mezi léty 1992 a 2009 nějak mění, třeba v souvislosti se společenským vývojem. Uvedená úvaha mě vedla k vyslovení otázek, které faktory jsou důležité pro subjektivní zařazení do určité společenské třídy (*SubClass*), resp. do určité pozice na hierarchickém společenském žebříčku (*SubStat*) a zda jsou tyto stabilní v čase nebo se mění.

4.3 Pracovní hypotézy

Pro provedení sekundární analýzy (kvantitativních) dat bylo nejprve nutné vybrat vhodně tematicky zaměřený reprezentativní výzkum, který by poskytl adekvátní data, dále pečlivě vybrat otázky, které souvisejí se zkoumaným fenoménem vztahu subjektivního a objektivního společenského postavení. Dále bylo třeba data z jednotlivých výzkumů standardizovat, aby bylo možné provést jejich statistickou analýzu. Na základě zkušeností, získaných četbou literatury, týkající se sociální stratifikace, jsem si předběžně zkonstruoval určité předpoklady, které mi pomohly podrobněji rozpracovat výzkumné otázky, z nichž některé jsem později přeformuloval do pracovních hypotéz. Především jsem předpokládal, že sebe-zařazení jedince nebude korespondovat s tím, jak jej zařazují odborníci, a byl jsem přesvědčen, že v rámci sebe-zařazení bude výrazně dominovat kategorie "střední třída" (domnívám se, že

tento předpoklad souvisí s "českým egalitářstvím"⁵⁴ – pokud kdokoliv výrazně vybočuje, bývá svým okolím často označen jako "odchylka od normálu"). Dále jsem předpokládal, že v rámci časových řad bude v souvislosti s ekonomickým růstem (nebo spíše s očekáváním ekonomického růstu) patrný posun vnějšího (sociologové) i vnitřního (respondenti sami) zařazování respondentů směrem od nižší a dělnické ke střední třídě. Podle vývoje ekonomické situace je ovšem možné, že bude probíhat i reverzní proces – v obou případech by se vlastně jednalo o typickou ukázkou "eskalátorového efektu", o němž píše U. Beck [2004]. V takovém případě se ovšem vynořuje otázka, jak silný tento jev bude a za jakých ekonomicko-sociálních okolností k němu bude docházet. Pomocí analýzy vybraných dat jsem chtěl získat odpovědi především na následující otázky:

- 1) Existuje nějaká souvislost mezi vnějším a vnitřním (resp. mezi analytickým a subjektivním) zařazením do určité společenské vrstvy/třídy?
- 2) Existují v soudobé české společnosti sociální třídy, resp. existuje vůbec nějaké povědomí třídní příslušnosti (uvědomovaný třídní status, pocit třídního vědomí a případně dokonce třídní sounáležitosti)?
- 3) Pokud respondenti pocítují, že v české společnosti existuje rozvrstvení do společenských tříd, potom je otázka, jak silně se s nimi identifikují a na jakém základě se vědomí třídní příslušnosti utváří? Jinými slovy, do jaké míry vnímají respondenti soudobou společnost jako sociálně diferencovanou?
- 4) Co patří mezi hlavní faktory, na kterých respondenti staví svoje přesvědčení o vlastní sociální pozici (subjektivní status) nebo o třídní příslušnosti (subjektivní třída)?
- 5) Do jaké míry odpovídá (nebo se odlišuje) subjektivní sebe-zařazení respondentů jejich objektivní socioekonomické situaci? Do jaké míry je jejich status dá v tomto ohledu pokládat za konzistentní? A dochází ve sledovaném období k nějaké změně?

⁵⁴ Domnívám se, že důvody, proč se dá česká společnost označovat jako egalitářská, vyplývají (mimo jiné) z toho, že myšlenky rovnosti mají u nás velmi dlouhou tradici a jsou akcentované už v dávné minulosti. Dají se například vysledovat už v období vlády Josefa II.: "(...) Josef II. byl prvním panovníkem, který se myšlenky rovnosti, ideálu celé generace, cítil být naprosto povinován (...) Dobro a ctnost nehledal mezi korunovanými hlavami, ani mezi šlechtou své doby, nýbrž v "lidu" (...) Revolučnímu vývoji v Německu a v Rakouských dědičných zemích se zabránilo proto, že nebylo potřeba rovnost ritualizovat - mýtus rovnosti tu v Josefově osobě už byl." [Magenschab 1999 : 236]

5) Můžeme pozorovat nějaké změny v sebe-zařazování do společenských tříd ve vybraném časovém úseku (tedy mezi lety 1992 a 2009)? Jak se lidé srovnatelných kritérií zařazovali dříve a jak dnes? Došlo v tomto období k nějakým změnám v souvislosti s ekonomickou transformací nebo s ekonomickými cykly?⁵⁵

6) Pokud dochází k sociální mobilitě, je tato ve vybraném časovém úseku spíš vzestupná nebo naopak sestupná? Pokud ano, dají se stanovit faktory, které mají na tuto mobilitu klíčový vliv?

7) Který ze známých stratifikačních konceptů, které jsou dnes označovány jako "klasické" (případně jaká jejich kombinace) nejlépe odpovídá soudobé situaci v českých podmínkách?

Na základě prací autorů, kteří se zabývají tématem sociální stratifikace (pojedených v teoretické části této práce, zejména v kap. 2. a 3., a také s přihlédnutím k vlastnímu předběžnému porozumění dané problematice jsem se ještě před statistickou analýzou vybraných dat pokusil predikovat odpovědi na výše formulované otázky:

** Hlavní roli při subjektivním zařazování do hierarchického žebříčku (status a třída) bude hrát kulturní a ekonomický kapitál.*

** Sebe-zařazení jedince bude korespondovat s tím, jak jej zařazují odborníci.*

** V rámci sebe-zařazení bude výrazně dominovat kategorie "střední třída" nebo sociální status blízko středu.⁵⁶*

** Během sledovaného období (1992 – 2009) bude docházet k posunu jak vnějšího (odborníci – sociologové), tak i vnitřního (respondenti sami) zařazování směrem od dělnické třídy ke střední třídě (což je vlastně vyjádření výše zmíněného "eskalátorového efektu").*

⁵⁵ Mám na mysli zejména období recese české ekonomiky koncem devadesátých let nebo světovou finanční krizi z roku 2008, jejíž projevy zasáhly českou ekonomiku s mírným zpožděním.

⁵⁶ Tento postoj respondentů souvisí s jevem, který jsem již výše popisoval, a který akcentuje konformismus a nenápadnost – cokoliv vybočuje, ať již nahoru nebo dolů, bývá v české společnosti často chápáno jako "odchylka od normálu". Otázka, která mě zajímá, je, zda se způsob, jakým se jedinci sami zařazují, nějak mění v čase.

Z takto předběžně formulovaných otázek a z předpokládaných odpovědí jsem pak sestavil následující pracovní hypotézy:⁵⁷

H1: Průměrné sebe-zařazení (*SubStat*) bude ve sledovaném období růst bez ohledu na objektivní socioekonomické postavení.

Tato hypotéza vychází z přesvědčení, že současný trend stále více akcentuje kvalifikaci a vzdělání. Vzhledem k všeobecnému společenskému tlaku na zvyšování kvalifikace a k rostoucím požadavkům na vyšší vzdělání se dá očekávat, že průměrné vzdělání bude mít stoupající trend a společnost jako celek tedy bude mít vyšší průměrné vzdělání než v minulosti. Vzhledem k tomu, že vzdělání jsem označil za jeden z klíčových faktorů, které ovlivňují subjektivní zařazení (*SubStat*), a dále k tomu, že v rozmezí let 1992 – 2009 očekávám růst průměrné vzdělanosti respondentů, předpokládám, že se v průměru budou zařazovat výše bez ohledu na své reálné (objektivní) postavení. Proto pokládám tuto hypotézu za pravděpodobnou.

Opoziční hypotéza (H1b) se dá naopak postavit na názoru, že vzhledem k tomu, že v průběhu sledovaného období dosahuje stále více lidí vyššího vzdělání, bude jeho hodnota ve společenském povědomí devalvovat. Tudiž i lidé s vyšším vzděláním se budou dnes zařazovat na stejnou pozici jako včera lidé se vzděláním nižším. I když se absolutní hodnota rozhodujícího kritéria (vzdělání) u většiny respondentů zvýší, nebudou ve svém relativním postavení pociťovat žádnou změnu právě proto, že se tato hodnota proporcionálně zvýší i u ostatních. Pocit vlastní prestiže (resp. té části prestiže, která se opírá o vzdělání) se nijak nezmění, protože se vztahuje k celku. Proto, pokud se ve společnosti obecně hladina vzdělanosti zvýší, sebe-zařazování ani relativní pozice jedince v hierarchii společnosti se nijak nezmění. V průměrném stupni sebe-zařazení tak nebude statisticky významný rozdíl.

⁵⁷ Ke každé takové hypotéze bylo nutné formulovat jednu (nebo více) statisticky testovatelných hypotéz. K první hypotéze H1 tedy patří statistická hypotéza (H0) „Průměrné sebe-zařazení ve sledovaném období nebude měnit“. Další statistické hypotézy (H0) byly formulovány obdobným způsobem.

H2: Vzdělání bude mít na subjektivní status větší vliv, než ostatní faktory a bude klíčovým faktorem, který ovlivňuje sebe-zařazování respondentů. Korelační koeficient bude v případě vzdělání vyšší, než u jiných faktorů.

Tuto hypotézu opírám o myšlenku, že kulturní kapitál, který reprezentuje mimo jiné především vzdělání, má zásadní vliv na to, jaké místo v sociálním poli respondent zaujímá (srov. [Bourdieu 1984; 1986]).

H3: Střední třída se bude ve sledovaném období zvětšovat a nižší třída (resp. dělnická a nejnižší) se bude naopak vyprazdňovat.

Podle této hypotézy by se měla postupně naplňovat střední část "pyramidy" a vyprazdňovat spodní, přičemž horní část by patrně zůstávala víceméně bez výrazných změn. Je vlastně určitou modifikací hypotézy **H1**, ale tentokrát pro subjektivní třídu (*SubClass*).

H4: Subjektivní status se bude lišit podle pohlaví a rozdíl bude v čase stabilní.

K této domněnce mě vede skutečnost, že platové ohodnocení mužů a žen není u nás na stejné úrovni a že odměna za stejnou (srovnatelnou) práci se může lišit. To je potom příčinou trendu, že se ženy (s ohledem na nižší odměnu za srovnatelnou práci) budou subjektivně zařazovat níž, než muži.⁵⁸ Tento stav bude přetrvávat.

⁵⁸ Genderové teorie o rozdílném přístupu zaměstnavatelů k zaměstnancům podle pohlaví z hlediska odměňování popisuje mezi jinými autory např. Lucie Jarkovská [2004]. Nižší status ekonomicky aktivních žen (ve srovnání s ekonomicky aktivními muži) může podle této autorky souviset s tím, že v průměru mají při stejné kvalifikaci nižší plat, než muži, vykonávající stejnou práci. Tento nesoulad byl u nás v jisté míře obvyklý i v období před rokem 89, ale mnohem více se začaly platové nůžky rozevírat právě v období ekonomické transformace v průběhu devadesátých let dvacátého století. "Přitom se tato platová disproporce ve prospěch mužů se zvětšuje se vzrůstajícím vzděláním a s prestiží povolání." [Jarkovská a Lišková 2004 : 686]. Autorka dává do přímé souvislosti vliv rozdílného odměňování na sociální status: "(...) Uvedená asociace s ženským či mužským se nezakládá na nějakých objektivně daných vlastnostech mužů či žen, což dokládá kulturní a historická proměnlivost toho, co je pokládáno za mužské a ženské, ale funguje právě jako mechanismus sociální stratifikace. (...) Genderová dělba práce je normativním mocenským konstruktem, který slouží k legitimizaci nerovného přístupu k pozicím na pracovním trhu." [Jarkovská a Lišková 2004 : 689]. V podobném duchu se problematikou souvislosti genderu a statusu zabývají např. Abbott [1987]; Čermáková et al. [2000]; Kuchařová a Zamykalová [2000; Zajíčková [2002]; a další.

H5: Subjektivní zařazení bude korelovat s pozicí, klasifikovanou na základě vykonávané práce, a tato korelace bude v čase posilovat.

Tato hypotéza se týká "statusové konzistence" a vychází z literatury, zabývající se otázkami sebe-zařazování a říká, že subjektivní status jedince se bude měnit společně s tím, jak se budou proměňovat klíčové objektivní faktory pro jeho zařazení do vertikální sociální struktury. Avšak názory na tuto problematiku shody objektivního pozice a subjektivního sebe-zařazení se velmi liší a lze nalézt jak názory, které tuto shodu víceméně podporují [Hout 2008], [Matějů a Kreidl 1999], [Matějů 1997], tak i takové, které s ní spíše polemizují [Savage 2010], [Keller a Tvrđý 2008].⁵⁹ Naše společnost nicméně v uplynulých více jak dvou dekadách prošla výraznými změnami sociální struktury. Proto je možná i alternativní hypotéza (H5b), která předpokládá, že některé vlivy na subjektivní status v čase klesají, zatímco jiné rostou. Jinými slovy zatímco vnější ("analytické") zařazení některých sociálních kategorií může celkově růst (např. vzdělání u mladších věkových kohort je obecně díky vzdělanostní expanzi vyšší a dochází tak k určité "devalvací"). Zároveň díky modernizaci výroby, tj. přechodu k informační společnosti a společnosti služeb roste i průměrný socioekonomický status a tím pádem efekt těchto faktorů na subjektivní zařazení v čase může klesat, zatímco u jiných aspektů sociálního postavení jako například u příjmu, kde došlo k postupnému nárůstu rozdílů, může naopak posilovat.⁶⁰

⁵⁹ Michael Hout [2008] si klade otázku, do jaké míry se dá soudit, že objektivní třídní postavení determinuje subjektivní pocit třídní příslušnosti respondenta: "Výzkumy napovídají, že Američané se většinou sami zařazují víceméně v souladu s objektivními okolnostmi (tj. jejich subjektivní a objektivní zařazení je do značné míry v souladu). Obzvláště je patrný tento soulad mezi subjektivním a objektivním zařazením v případech, kdy objektivní a klíčové rozlišovací atributy jsou na horních nebo dolních příčkách (tj. vysoký příjem, vzdělání a prestižní zaměstnání - pak se respondenti řadí relativně vysoko - a vice versa). Jiní, u nichž nejsou tyto signály v souladu, nebo koreluji jen některé z nich, jsou označováni jako "statusově nekonzistentní" a soudí se, že se zařazují nesystematicky." [Hout 2008 : 38] (překlad citace M.R.).

⁶⁰ Tato hypotéza vlastně vyjadřuje relativitu subjektivního sociálního statusu jedince - pokud má vyšší vzdělání a/nebo příjem, než většina lidí v jeho okolí, může svůj status hodnotit jako vyšší. Pokud ale mají podobný příjem a/nebo vzdělání i ostatní, bude takový respondent hodnotit svůj status spíše jako průměrný, a to i v případě, že v absolutním měřítku mohou být zmíněné faktory poměrně vysoké. Tento mechanismus lze částečně zobecnit i pro vývoj v čase na úrovni celé společnosti.

5. Výsledky analýz

5.1 Proměny subjektivního statusu

V této kapitole se budu zabývat subjektivním sociálním statusem (*SubStat*) a jeho proměnami v čase. Základní otázka, kterou je vhodné si v záhlaví této kapitoly položit, je, zda se vůbec (a případně jak) v jednotlivých letech mění subjektivní sociální status (*SubStat*). Případnou změnu zjistíme porovnáním průměrného subjektivního statusu během let včetně testu statistické významnosti (Tab. 11). Grafické znázornění rozložení průměrného subjektivního statusu v letech 1992, 1999 a 2009, včetně rozdílu mezi muži a ženami, můžeme sledovat v přiloženém grafu (Obr. 5).

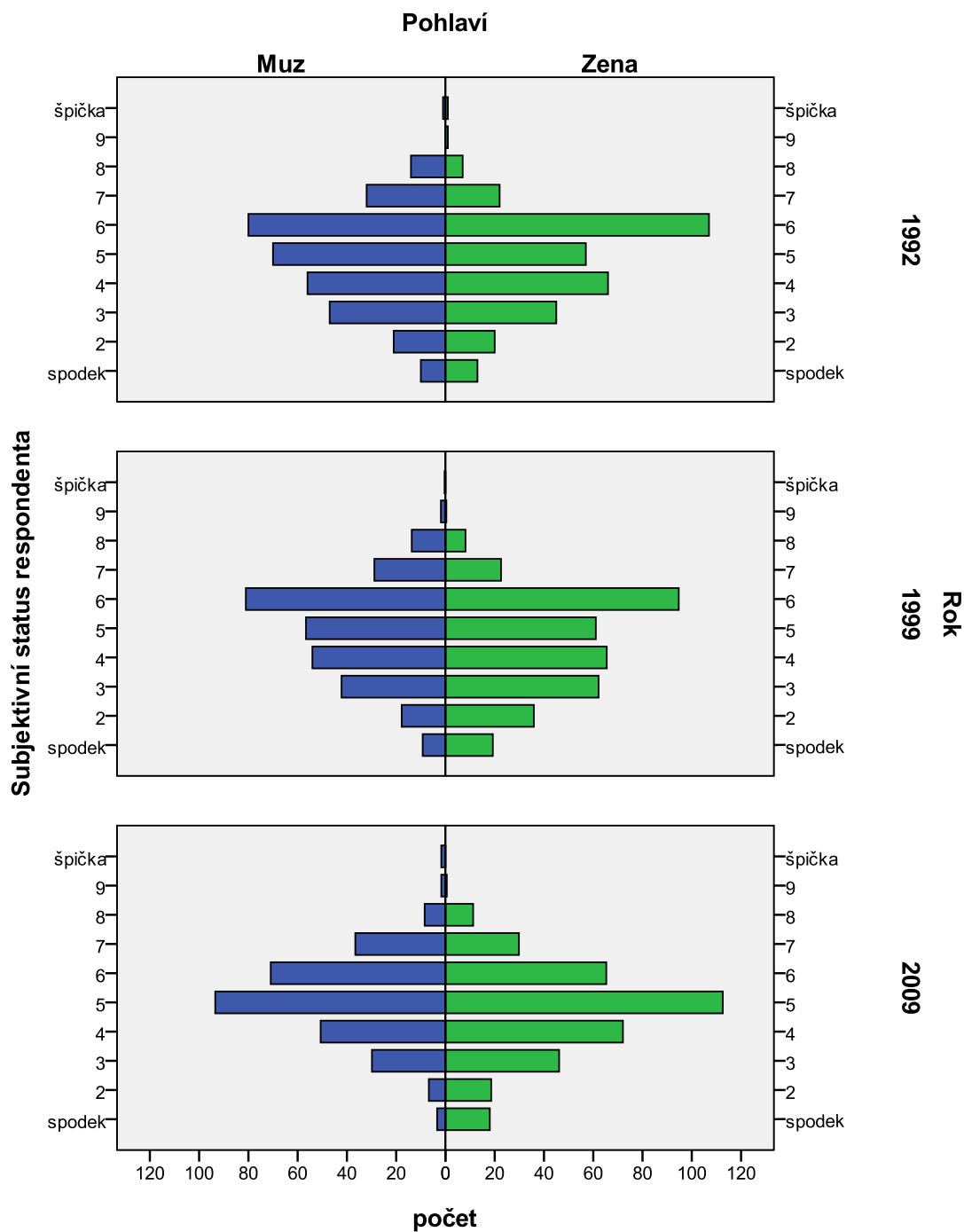
Tabulka 11: Průměrný subjektivní status v letech 1992, 1999 a 2009

MEANS: průměrný subjektivní status (<i>SubStat</i>)			
Rok	Mean	N	Std. Dev.
1992	4,78	674	1,665
1999	4,63	675	1,725
2009	4,87	678	1,558
Total	4,76	2027	1,653
Sig.	0,032		

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N = 2027 (674, 675, 678), počet respondentů převáženo podle roku 1992

Z provedené analýzy je patrné, že i když změna je statisticky významná, věcně nemá žádný smysl, protože subjektivní status se konstantně pohybuje kolem střední hodnoty a dosažený průměr se ve sledovaném období prakticky neliší. Nadto i dosažená hladina statistické významnosti je spíše blízko konvenční hraniční hodnoty (5 %). Otázkou je, zda zajímavější výsledky, týkající se proměn subjektivního statusu dostaneme, po té co do analýzy přidáme další faktory, které tento status mohou ovlivňovat. Těmito faktory jsou například genderové rozdíly, ekonomická aktivita, objektivní sociální status nebo vliv vzdělání otce.

Obrázek 5: Průměrný subjektivní status v letech 1992, 1999 a 2009 (muži a ženy)

Case weight by Design.vaha: na n=678 =1992

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N = 2027 (674, 675, 678), počet respondentů převážen podle roku 1992

5.1.1 Muži a ženy

Nejprve bych chtěl zaměřit pozornost na otázku, zda se nějak liší subjektivní status mužů a žen, zda jsou případné rozdíly stabilní v čase a pokud nejsou, pak mě zajímá, na jakých faktorech jeho proměny závisí. Teoriemi o rozdílném subjektivním statusu podle pohlaví se zabývá mnoho současných sociálních vědců a příčiny této rozdílnosti většinou spatřují především v nestejném odměňování mužů a žen za srovnatelnou práci nebo na srovnatelných pracovních pozicích. Taková diskrepance v odměňování potom obvykle bývá příčinou nestejného sebe-hodnocení v tom smyslu, že ženy podhodnocují vlastní sociální status ve prospěch mužů (srov. [Abbott 1987], [Čermáková 2000], [Jarkovská a Lišková 2008], [Kuchařová 2000], [Zajíčková 2002], a další). V rámci dat, s nimiž zde pracuji, jsem tedy podrobil analýze otázku subjektivního zařazování mužů a žen a nakonec jsem dospěl k závěrům, které se jsou sice v jistém smyslu obdobné, ale zároveň se od výše zmíněných teorií v poměrně důležitém ohledu odlišují. Pod vlivem výše zmíněných ("genderových") teorií jsem sice očekával odlišné sebe-zařazování mužů a žen – co jsem ale neočekával, byl trend, který se v datech objevil, a který naznačuje, že ačkoliv se ženy obecně subjektivně zařazují níž, než muži, rozdíly v subjektivním zařazování postupně rostou a jsou výrazně zjevné až v datech z roku 2009. V roce 1999 sice již byla patrná tendence žen k nižšímu sebe-zařazování (ve prospěch mužů), ale rozdíly nebyly v tomto období statisticky významné.⁶¹ A v roce 1992 nelze vysledovat dokonce žádný rozdíl mezi subjektivním statutem mužů a žen.

Abychom mohli posoudit míru rozdílu mezi subjektivním zařazováním mužů a žen v čase, byl průměrný subjektivní status uspořádán do tabulky, kde je možné sledovat rozdíly subjektivního statusu v číselných hodnotách. Na první pohled je patrné, že tyto rozdíly nejsou nijak výrazné, ale za mnohem důležitější považuji v tomto ohledu trend, který jasně ukazuje na postupný růst tohoto rozdílu (Tab. 12).

⁶¹ Proto nemůžeme vyloučit nulovou statistickou hypotézu (H₀), která říká, že: *v subjektivním zařazování nebyly v tomto období (roce) mezi muži a ženami žádné rozdíly.*

Tabulka 12: Rozdíly v subjektivním statusu podle pohlaví v letech 1992, 1999 a 2009 (Means)

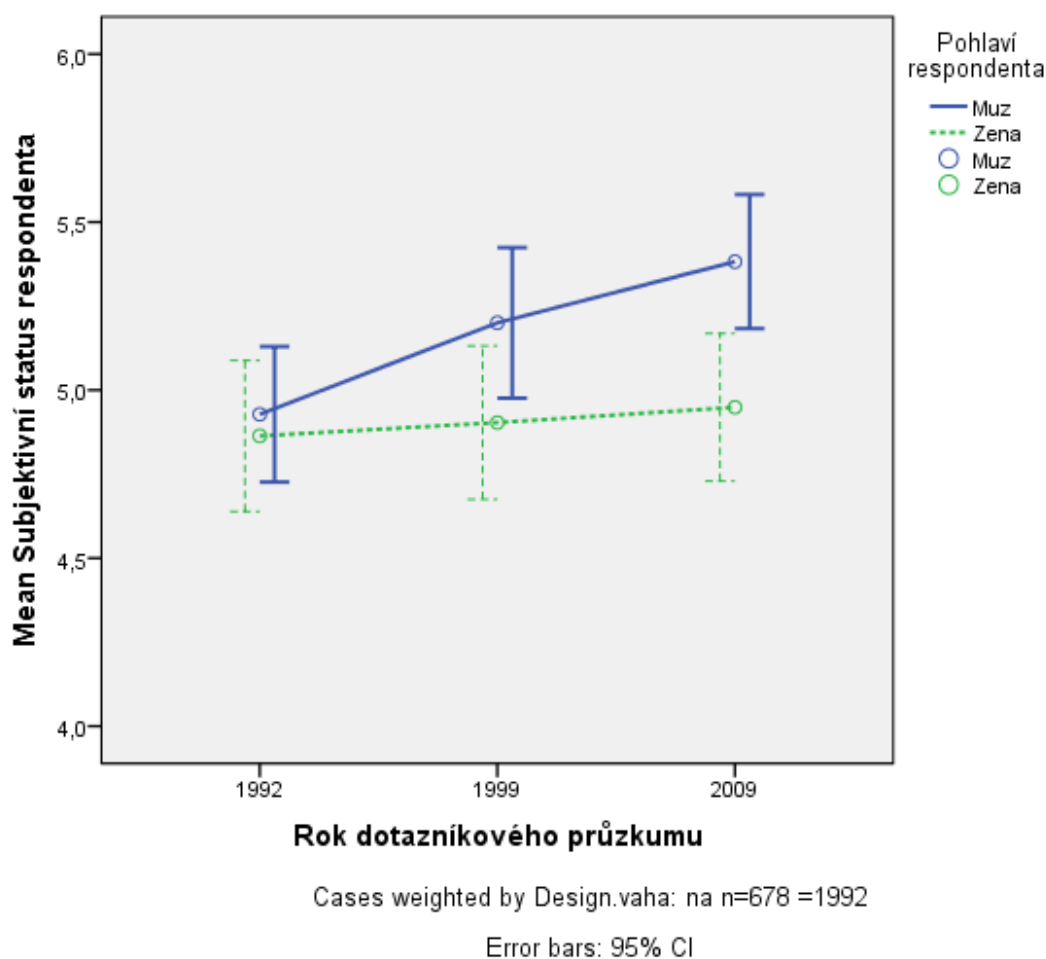
Subjektivní status respondenta: ekonomicky aktivní muž/žena									
	Rok dotazníkového průzkumu								
	1992			1999			2009		
	Průměrný subjektivní status	N	Std. Dev.	Průměrný subjektivní status	N	Std. Dev.	Průměrný subjektivní status	N	Std. Dev.
Muž	4,93	250	1,619	5,20	188	1,558	5,38	184	1,371
Žena	4,86	213	1,664	4,90	169	1,503	4,95	166	1,433
Total	4,90	463	1,638	5,06	357	1,537	5,18	350	1,415
Sig.	0,675			0,068			0,004		

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N = 463, 357, 350 (ekonomicky aktivní, počet respondentů převáženo podle roku 1992)

Povšimněme si statistické významnosti, která je v posledním řádku tabulky. Ta poukazuje na to, že i když se bodové průměry subjektivního statusu mužů a žen v roce 1992 a 1999 liší, nemůžeme zamítnout nulovou hypotézu (a nemůžeme tudíž vyloučit, že mezi oběma pohlavími není v otázce subjektivního statusu žádný rozdíl). V roce 2009 však tento rozdíl nejen vzroste, ale navíc se stává i statisticky významným, takže můžeme tvrdit, že mezi subjektivním statusem mužů a žen je rozdíl a můžeme také předpokládat, že tento rozdíl se dá (na hladině významnosti 5%) očekávat v celé populaci.

Progres postupného zvětšování rozdílu v subjektivním statusu v čase (ve prospěch mužů) se sice dá pozorovat i v číselné tabulce, ale pro čtenáře bude mnohem pohodlnější sledovat vývoj situace na přiloženém grafu (Obr. 6).

Obrázek 6: Rozdíly v subjektivním statusu podle pohlaví v letech 1992, 1999 a 2009

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N valid = 463, 357, 350 (ekonomicky aktivní, počet respondentů převáženo podle roku 1992)

Vzhledem ke zjištění, že subjektivní status u mužů v období mezi rokem 1992 a 2009 roste, zatímco u žen zůstává přibližně na stejné úrovni (resp. roste téměř neznatelně), se vynořuje otázka, jak takové zjištění vysvětlit. Jednu z možných interpretací je podle mého soudu možné založit na rozdílné genderové percepci sociální role u mužů a u žen v souvislosti se společensko-ekonomickým vývojem v období po roce 1989. Zatímco před rokem 89 bylo považováno za společenskou normu zaměstnání obou manželů (partnerů) a oba se tedy podíleli na ekonomickém zabezpečení domácnosti víceméně stejným dílem, v následujícím období začalo docházet v této oblasti k proměně. Zejména v souvislosti s prudkým rozvojem soukromého podnikání a s narůstajícím počtem podnikatelů začal být v mnoha rodinách uplatňován model, kdy pracuje jen jeden z partnerů a zabezpečuje rodinu finančně, zatímco druhý může zůstat doma a starat se o domácnost. V tomto modelu,

který by se mohl mnohým jevit jako "návrat k tradičnímu uspořádání" to pak byli zejména muži, kteří hráli roli "živitelů rodin". Právě tento poměrně nový životní pocit mužů "živitelů" považují možné vysvětlení představeného poznatku o vzrůstajícím průměrném subjektivním statusu mužů. Chtěl bych v této souvislosti zdůraznit dvě důležité okolnosti – povšimněme si, že rozdíl v subjektivním statusu nezpůsobuje jeho snížení u žen, ale výhradně jeho (rychlejší) růst u mužů. Druhá okolnost, kterou je třeba zmínit, se týká ekonomické aktivity vybraného vzorku respondentů. Právě kvůli vyloučení možného zkreslení byl u této analýzy používán filtr, kterým byli vyloučeni ekonomicky neaktivní respondenti, takže představené výsledky se týkají jen těch, kteří pracují (alespoň na poloviční úvazek). To nás od výše zmíněné hypotézy o "ženách v domácnosti" posouvá poněkud jiným směrem: je potřeba se zaměřit na otázku, proč ekonomicky aktivní ženy nepociťují žádný významný růst svého subjektivního statusu, zatímco muži ano. A právě tady je možné se opřít o poznatky sociologů, kteří se zabývají genderovými aspekty sebe-zařazování a subjektivního statusu (např. [Jarkovská a Lišková 2008] a další autoři, které jsem již v této souvislosti uváděl výše v textu této kapitoly) a jako jeden z klíčových důvodů této disproporce uvádějí nejen rozdílné odměňování za srovnatelnou práci, ale i posilování tohoto rozdílu v čase (srov.: [Jarkovská a Lišková 2008 : 686 a násl.]). Platový růst, resp. růst příjmů ekonomicky aktivních mužů byl v období po roce 1989 rychlejší, než růst ekonomicky aktivních žen na srovnatelné pracovní pozici – a právě tahle okolnost může být základem pocitu mužů, že jejich přínos do domácího rozpočtu je vyšší (a proto důležitější) a to je pravděpodobně důvodem, proč jejich subjektivní status roste, zatímco u žen stagnuje. Považuji za důležité v této souvislosti ještě jednou připomenout, že rozdíl, rostoucí v čase, není způsoben tím, že by se subjektivní status žen snižoval, ale výhradně tím, že v případě mužů roste.

5.1.2 Ekonomicky aktivní a neaktivní

Dalším zajímavým tématem, které se dotýká proměn subjektivního statusu, bylo zkoumání jeho souvislosti s ekonomickou aktivitou. Vycházel jsem přitom z

jednoduché úvahy, že status ekonomicky aktivních bude vyšší, než těch, kteří ekonomicky aktivní nejsou a jsou tedy ve věci příjmu na někom závislí.⁶² Rozdíl v subjektivním statusu u obou těchto skupin jsem tedy očekával, poměrně překvapující však byl jeho vývoj v čase. Zatímco subjektivní status ekonomicky aktivních vzrůstal, u neaktivních nejenže stagnoval, ale v roce 1999 dokonce došlo k jeho znatelnému poklesu. Když jsem se pokoušel najít pro tuto skutečnost nějaké vysvětlení, napadlo mě porovnat zjištěný vývoj subjektivního statusu s údaji o hospodářské situaci v České republice v daném období, resp. s údaji o míře nezaměstnanosti v daném období.⁶³

Práce, které se věnují ekonomickým tématům a sledují vývoj ekonomické transformace u nás, shrnují situaci daného období tak, že " (...) do roku 1991 u nás probíhala tzv. stabilizační etapa, během které postupně docházelo k cenové liberalizaci, a po přijetí ekonomické reformy započala malá privatizace. I přesto, že se jednalo o poměrně významné změny, dá se konstatovat, že na ekonomiku neměly příliš velký vliv. Po roce 1992 však začala velká privatizace, přičemž následně došlo k závažným makrostrukturálním změnám a k prudkému poklesu pracovních míst. V souvislosti s rostoucí nezaměstnaností muselo mnoho starších osob odejít do předčasného důchodu, což se projevilo zejména poklesem zaměstnanosti starších žen. K ohroženým sociálním skupinám se začaly počítat (mj.) ženy po mateřské dovolené, zdravotně postižení a osoby v předdůchodovém věku." [Jiráčková 2012 : 56].

Zdá se, že (alespoň v případě ekonomicky neaktivních) subjektivní status je do značné míry závislý na ekonomické situaci a každý vážnější výkyv ekonomického vývoje se poměrně věrně promítne do toho, jak respondenti hodnotí svůj status. Podle tabulky míry nezaměstnanosti v České republice v období mezi roky 1993 a 2009 (viz

⁶² Pro účely této analýzy není nijak důležité, zda ekonomicky neaktivní jedinci závisí na státu, rodičích, partnerovi nebo na někom jiném.

⁶³ Přehled vývoje nezaměstnanosti v České republice v období mezi rokem 1993 a 2009:

Vývoj nezaměstnanosti v ČR (1993 - 2009)	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Populace ve věku 15 let a více v tis. osob	8 293	8 355	8 406	8 448	8 487	8 523	8 555	8 586	8 577	8 599	8 637	8 673	8 716	8 773	8 845	8 944	9 009
Obecná míra nezaměstnanosti celkem (%)	4,3	4,3	4,0	3,9	4,8	6,5	8,7	8,8	8,1	7,3	7,8	8,3	7,9	7,1	5,3	4,4	6,7

zdroj: CSÚ: <https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-v-cislech-od-roku-1989-wau52m1y38>

tabulka v pozn. pod čarou) lze vysledovat, jak subjektivní status ovlivňuje nejen momentální ekonomická situace,⁶⁴ ale také (a možná silněji) očekávání nejbližšího ekonomického vývoje. Číselné vyjádření proměn subjektivního statusu je možné sledovat v příložené tabulce (Tab. 13). Rád bych poukázal především na téměř lineárně se zvyšující průměrný subjektivní status ekonomicky aktivních a také na propad subjektivního statusu ekonomicky neaktivních v roce 1999. Ten byl zapříčiněn především nárůstem nezaměstnanosti v roce 1999 (která byla oproti roku 1992 přibližně dvojnásobná) a dotkla se zejména starších žen, které byly v souvislosti s úbytkem pracovních míst nuceny odcházet v tomto období do předčasného důchodu. Jejich nízký průměrný subjektivní status tak byl ovlivněn především pocitem přebytečnosti. To by mohlo naznačovat sílicí přesvědčení, že není tak samozřejmé "mít práci" v nejistých dobách ekonomických výkyvů, kdy téměř každý musí počítat s možností ztráty zaměstnání a následně k tomu, že subjektivní status ekonomicky aktivních mírně vzrůstal. Za propadem subjektivního statusu v roce 1999 tak pravděpodobně stojí právě změna postoje k hodnotě "mít/nemít zaměstnání", protože tento statek získává v souvislosti s rostoucí nezaměstnaností nový rozměr a ti, kdo v této době práci mají, se mohou cítit jakoby nadřazení těm, kdo práci ztratili.

Tabulka 13: Subjektivní status respondenta podle ekonomické aktivity v letech 1992, 1999 a 2009

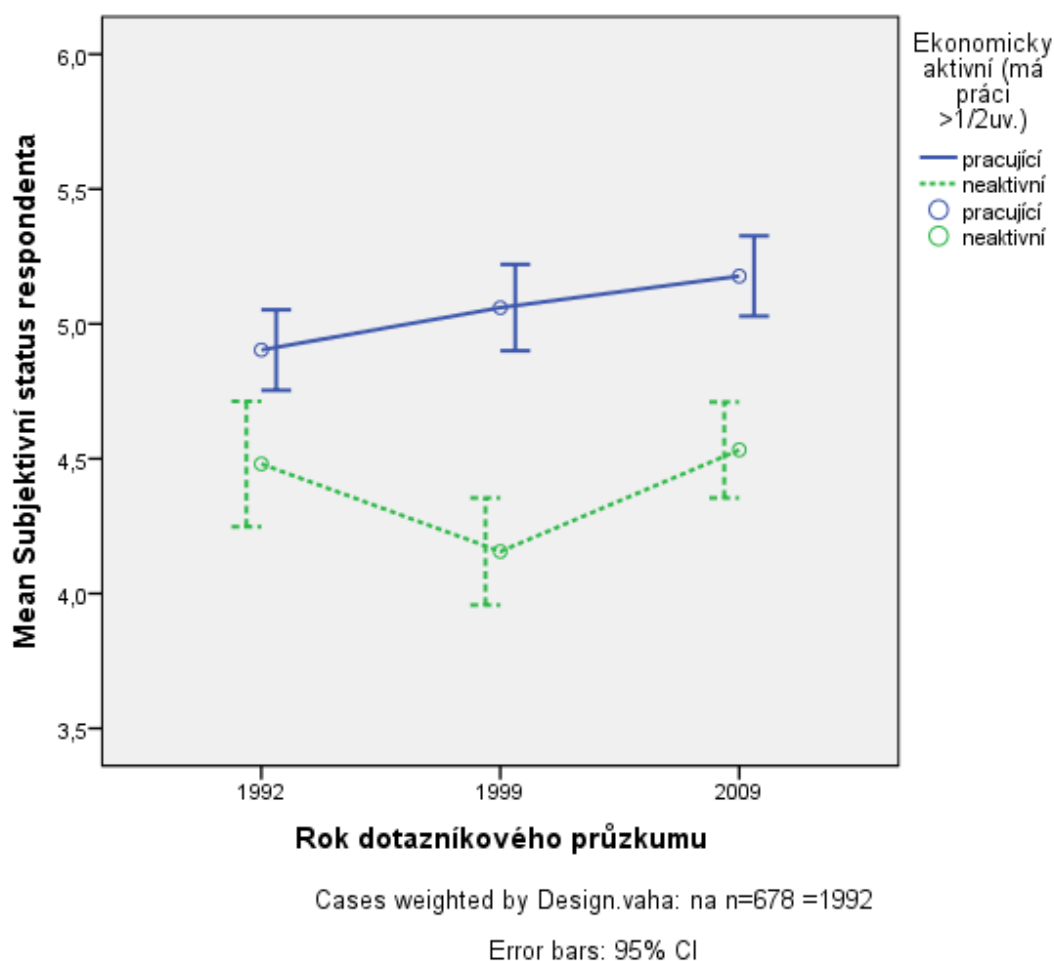
Subjektivní status respondenta: ekonomicky aktivní/neaktivní									
	Rok dotazníkového průzkumu								
	1992			1999			2009		
	Mean	N	Std. Dev.	Mean	N	Std. Dev.	Mean	N	Std. Dev.
Ekonomicky aktivní	4,90	465	1,638	5,06	357	1,537	5,18	350	1,415
Ekonomicky neaktivní	4,48	206	1,693	4,16	317	1,798	4,53	328	1,635
Total	4,77	671	1,665	4,63	675	1,724	4,87	677	1,558
Sig	0,002			0,000			0,000		

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N = 671, 675, 677 (počet respondentů převážen podle roku 1992)

⁶⁴ Protože se domnívám, že pro potřeby této práce není nutné zabývat se nějak detailně ekonomickou situací, použil jsem jenom jeden z jejích ukazatelů - míru nezaměstnanosti ve sledovaném období. Taková redukce je sice poměrně radikální, ale jsem přesvědčen, že pro hrubou ilustraci ekonomických poměrů postačí.

Vývoj průměrného subjektivního statusu v tomto období je ale mnohem lépe patrný z příloženého grafu (Obr. 7). Na tomto grafu můžeme sledovat dvě křivky, které si zaslouží podrobnější popis. Jejich vzájemná poloha, tedy to, že jedna leží níž a druhá výš, je celkem předvídatelná – není asi nijak překvapující, že ekonomicky aktivní jedinci vnímají svůj subjektivní status vyšší, zatímco ti ostatní jako nižší.

Obrázek 7: Souvislost subjektivního statusu a ekonomické aktivity v letech 1992, 1999 a 2009

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N valid = 671, 675, 677 (počet respondentů převážen podle roku 1992)

Zajímavý je spíš průběh a tvar obou křivek. Křivka ekonomicky aktivních je výše položená, a kromě toho – a to především – má rostoucí charakteristiku. Z toho by se dalo vyvodit, že subjektivní status ekonomicky aktivních je nejenom obecně vyšší, než neaktivních ale v čase tento růst ještě posiluje. Důvod tohoto posilování statusu ekonomicky aktivních (a poklesu ekonomicky neaktivních) jsem právě naznačil – je to pravděpodobně pocit nadřazenosti těch, kdo v situaci rostoucí nezaměstnanosti práci

mají, a na druhé straně pocit nepotřebnosti a rezignace těch, kteří jsou (mnohdy nuceně) ekonomicky neaktivní – zejména zaměstnanců, jejichž pracovní poměr byl zaměstnavatelem jednostranně ukončen, nebo osob v těsně předdůchodovém věku, kteří byli nuceni odejít do předčasného důchodu.

5.1.3 Kongruence subjektivního a objektivního statusu (*SubStat* a ISEI)

Otázce proměn subjektivního sebe-zařazení a jeho souvislosti s objektivním statutem resp. odpovídající formy mobility před/po roce 1989 se věnoval v devadesátých letech Petr Matějů [Matějů 1997; Matějů a Kreidl 1999; Matějů a Vlachová 2000]. Ve své studii věnované vývoji vztahu objektivní a subjektivní mobility se Matějů " (...) koncentruje na základní hypotézu, podle které v první fázi postkomunistické transformace byla subjektivní mobilita větší než objektivní mobilita, byla na ni do značné míry nezávislá, přičemž pohyb po těchto dvou do značné míry nezávislých dimenzích sociální stratifikace byl v mnoha případech dokonce protisměrný." [Matějů 1997: 3]. V souvislosti s nástupem ekonomické transformace a s přechodem k tržnímu principu v první polovině devadesátých let by se nálada v české společnosti dala označit nálepkou "očekávání vzestupu". V dekadě, která následovala hned po listopadové sametové revoluci, mnozí opustili své zaměstnání (případně byli z důvodů nejrůznějších "restrukturalizací" podniků ze zaměstnání propuštěni) a využili možností rodících se nových podmínek k tomu, aby si otevřeli vlastní živnost nebo se pustili do samostatného podnikání v nejrůznějších oborech. Jiní zase s nadějemi přihlíželi příchodu zahraničních společností na český trh a plánovali vstoupit do jejich služeb. Není tak důležité, zda se všem podařilo jejich záměry realizovat či nikoliv, důležitá byla v tomto období právě naděje a optimistické očekávání. S nadějnými vyhlídkami se ovšem poněkud změnilo i subjektivní vnímání vlastního postavení ve společnosti, protože najednou to byla právě společenská pozice "střední třídy", která se v této situaci dotyčným jevila jako vhodná, resp. jako nejlépe odpovídající jejich novému (případně třeba i jenom zamýšlenému) ekonomickému zařazení. Poměrně velká skupina se tak začala apriori deklarovat jako "střední třída",

aniž by tomu úplně odpovídala její socioekonomická situace.⁶⁵ S probíhající politikou a hlavně ekonomickou transformací začalo také postupně docházet k individualizaci (která byla nadto podporována novou liberálně-ekonomickou ideologií), takže pokud ještě z dřívějšího období zbývaly nějaké třídní nebo skupinové identifikace, byly poměrně rychle nahrazeny individualistickým přístupem.

Teze o vývoji závislosti subjektivního a objektivního statusu v době ekonomické transformace (srov. [Matějů 1997]) mě inspirovaly k analýze kongruence subjektivního statusu (*SubStat*) a objektivního socioekonomického postavení (ISEI) i v delším horizontu vývoje po roce 1989. S ohledem na to, že socioekonomický status je odvozen primárně z vykonávané profese, jsou výpočty, které pro analýzu závislosti subjektivního a objektivního statusu používají obě tyto proměnné (*SubStat* a ISEI) omezeny na podsoubor pouze ekonomicky aktivních. Výsledky bivariátní analýzy na datech ISSP 1992–2009 pokrývajících mnohem delší dobu od roku 1989 (byť jen ve třech časových bodech) dokumentují pokračování trendu zvyšující se kongruence: korelace ISEI a *SubStat* v čase rostla z $r = 0,24$ v roce 1992 na $0,285$ v roce 1999 až na $0,374$ v roce 2009.

Pro získání podrobnějšího vhledu do tohoto vztahu jsem dále u obou proměnných zredukoval počet kategorií (ISEI na kvintily, *SubSat* na tercily). V tabulce (Tab. 14) můžeme sledovat, že v čase roste procento těch, kteří se subjektivně zařazují tak, jak odpovídá jejich objektivnímu postavení. Pokud pomineme sebe-zařazení do středu a budeme si všimnout jen krajních kategorií (kterým odpovídá zařazení "nízký" a "vysoký" *SubStat*, resp. nejnižší ISEI (sloupec 1) a nejvyšší ISEI (sloupec 5), získáme poměrně přesvědčivý obraz toho, jak se v čase postupně vzájemný vztah "zpřesňuje", tj. subjektivní sebe-zařazení čím dál víc odpovídá pozici objektivní. Pokud si pro interpretaci vybereme například jen respondenty s nejvyšším subjektivním i objektivním statutem a budeme sledovat proměny této závislosti v čase, zjistíme, že zatímco v roce 1992 si připsalo nejvyšší subjektivní status jen 25 % respondentů s

⁶⁵ Vycházím z předpokladu, který formuloval Matějů v článku o krystalizaci střední třídy u nás po roce 1989. Konstatuje, že pro zařazení do kategorie "střední třída" neexistují jasná pravidla a že tato pravidla se v českých podmínkách teprve postupně vyvíjí [Matějů 1998].

nejvyšším objektivním statutem, v roce 2009 se jejich procentní zastoupení zvýšilo o 12% (tj. z 25 na 37%).

Tabulka 14: Závislost subjektivního a objektivního statusu (*SubStat* a ISEI)

Rok				ISEI respondenta: 1 = nejnižší, 5 = nejvyšší					celkem
				1	2	3	4	5	
1992	SubStat	nízký	N	26	25	17	15	10	93
			%	33 %	23 %	18 %	20 %	10 %	20 %
		střední	N	43	78	65	52	64	302
			%	54 %	72 %	68 %	70 %	65 %	66 %
		vysoký	N	10	6	13	7	24	60
			%	13 %	6 %	14 %	10 %	25 % (4)	13 %
		celkem	N	79	109	95	74	98	455
			%	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %
1999	SubStat	nízký	N	22	9	10	9	7	57
			%	29 %	18 %	17 %	11 %	10 %	17 %
		střední	N	49	34	44	61	40	228
			%	65 %	69 %	76 %	75 %	59 %	69 %
		vysoký	N	4	6	4	11	21	46
			%	5 %	12 %	7 %	14 %	31 % (4,5)	14 %
		celkem	N	75	49	58	81	68	331
			%	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %
2009	SubStat	nízký	N	17	5	8	6	1	37
			%	21 %	10 %	12 %	7 %	2 %	11 %
		střední	N	62	37	50	69	30	248
			%	76 %	76 %	76 %	75 %	61 %	73 %
		vysoký	N	3	7	8	17	18	53
			%	4 %	14 %	12 %	19 %	37 % (5,5)	16 %
		celkem	N	82	49	66	92	49	338
			%	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N = 455, 331, 338 (ekonomicky aktivní, počet respondentů převážně podle roku 1992),
 Pozn: U zvýrazněných položek uvádím v závorce adjustovaná rezidua⁶⁶

Na základě získaných údajů jsem dospěl k závěru, že v průběhu sledovaného období stoupá pravděpodobnost, že jedinec s vysokým socioekonomickým statutem (ISEI) bude pociťovat také odpovídající subjektivní status (*SubStat*). Tento trend svědčí o tom, že respondenti postupně stále víc spojují svůj subjektivní sociální status (*SubStat*) s reálným socioekonomickým postavením (ISEI), přičemž toto "objektivní"

⁶⁶ Adjustovaná rezidua, uvedená u hodnot, které jsou objektem zájmu, poukazují na statistickou významnost příslušných hodnot.

postavení stále více zohledňují při subjektivním posouzení vlastní pozice. V rámci posilující závislosti subjektivního a objektivního statusu mě zajímalo, jak se v čase mění poměry šancí, že respondent stanoví svůj subjektivní status tak, aby korektněji odpovídal objektivnímu, jinými slovy, že se zařadí "správněji". Z údajů v tabulce jsem proto vypočítal, jaké jsou poměry šancí (OR), že se člověk s nejvyšším socioekonomickým statusem zařadí do nejvyšší subjektivně statusové kategorie. Zajímala mě otázka, *jak se v jednotlivých letech mění šance, že se člověk, který patří do skupiny s nejvyšším objektivním socioekonomickým statusem ("ISEI=5") zařadí do skupiny s nejvyšším subjektivním statusem ("vysoký SubStat")?* Výsledky ukazují, že poměr šancí se v letech 1992, 1999 a 2009 mění následovně:

Poměr šancí na "správné" zařazení – tedy pravděpodobnost, že lidé s nejvyšším objektivním statusem (V. kvintil ISEI) deklarují rovněž svůj subjektivní status jako nejvyšší (III. tercil *SubStat*) oproti pravděpodobnosti "neadekvátního" sebe-zařazení, se v devadesátých letech zvýšil (z 2,9 na 4,2),⁶⁷ nicméně v první dekádě nového milénia se již prakticky nezměnil (4,1). Znamená to tedy, že subjektivně-objektivní kongruence posilovala v 90. letech během transformačního procesu, a po jeho skončení je již její hladina stabilizovaná. Posun subjektivního statusu směrem nahoru v devadesátých letech mohl být způsoben optimistickou náladou ve společnosti, spojenou s očekáváním ekonomického růstu. V průběhu devadesátých (před vypuknutím ekonomické krize na konci dekády) zaznamenala ekonomika poměrně velký růst a nadějně očekávání dalšího příznivého vývoje ovlivnily nejen ekonomické ukazatele, ale i postoje lidí k budoucnosti, což se v dotazníkovém průzkumu ISSP 1999 odráží především v odpovědích ekonomicky aktivních respondentů, kteří v důsledku makroekonomické situace mohou vnímat svůj status jako mírně vyšší.⁶⁸

⁶⁷ Pro rok 1992 je poměr šancí $321 \cdot 24 / 74 \cdot 36$ – viz hodnoty v tabulce (Tab. 14).

⁶⁸ V roce 1999 sice již ekonomická krize probíhala, její důsledky se však začaly u nás plně projevat až s mírným zpožděním, takže postoje respondentů jí ještě pravděpodobně nebyly příliš ovlivněny.

5.1.4 Vliv vzdělání otce: "návrat k sociálnímu původu"⁶⁹

V tomto odstavci bych se rád zaměřil na otázku, jaký vliv má kulturní kapitál orientační rodiny na subjektivní status respondenta a jak se jeho působení mění v čase. Dá se předpokládat, že vzdělání otce je proměnná, která v určitém smyslu zahrnuje kulturní kapitál, který se podílel na utváření životního postoje respondenta a vedle vlastního vzdělání a příjmu proto patří k základním faktorům, které mohou ovlivňovat jeho subjektivní status.⁷⁰ Ukázalo se, že vzdělání otce je faktor, který má v čase vzrůstající význam – postupně stále více ovlivňuje subjektivní status respondenta (patrně je to také v regresním modelu, viz Tab. 17 dále v textu). Rostoucí korelace vzdělání otce a subjektivního statusu respondenta (viz Tab. 15) může připomínat princip "návratu k sociálnímu původu", o kterém píše Katrňák a Fučík [2010] a s jistou opatrností by se taková korelace dala v podobném duchu interpretovat. Zmínění autoři hovoří ve své práci o návratu k sociálnímu původu svých rodičů (resp. rodiny) z hlediska souvislosti vzdělání nebo kvalifikace a postavení v zaměstnání: "Pracovní místa, dříve neefektivně obsazovaná, jsou po roce 1989 přeobsazovaná podle vzdělání a odbornosti. Ze soutěže o lépe placená místa vycházejí jako vítězové lidé s odpovídající kvalifikací a vyšším sociálním původem. Třídně se tak vracejí k sociálnímu původu svých rodičů." [Katrňák a Fučík 2010 : 85]. Návrat k sociálnímu původu, nad kterým se zamýšlím v tomto odstavci, může mít analogickou, avšak poněkud subtilnější a méně nápadnou podobu – z údajů, představených v tabulce (Tab. 16) lze usuzovat, že pomalu vzrůstá vliv (především kulturních) poměrů, ze kterých jedinec pochází. Z výsledků analýzy dat se dá vysledovat, že vzdělání otce hraje během let 1992 – 2009 postupně čím dál důležitější roli a jedinec, byť v tomto směru jedná nejspíš podvědomě, jako by stále naléhavěji pociťoval potřebu navázat (ve

⁶⁹ K označení tohoto odstavce jsem záměrně si záměrně vypůjčil část názvu knihy [Katrňák a Fučík 2010], protože analogicky vystihuje situaci, kterou zde popisují.

⁷⁰ Jako nezávislou proměnnou, která v tomto případě reprezentuje "kulturní kapitál" orientační rodiny respondenta jsem zvolil vzdělání otce (Vzd04), protože se domnívám, že má na jeho životní dráhu významnější vliv než vzdělání matky, především vzhledem k možnému "tradičnímu" uspořádání rodiny, kdy žena, vzhledem k mateřství, trávila (častěji než muž) část života v domácnosti.

smyslu vzdělání a povolání) na cestu svého otce, kterou spojuje s určitým habitualizovaným životním stylem a hodnotami.

K závěru, že potomek považuje vzdělání rodičů za čím dál důležitější v souvislosti s vlastní šancí na získání dobrého postavení ve společnosti (zaměstnání, příjem, prestiž, atd.), dochází také P. Matějů ve své rozsáhlé studii o vývoji české společnosti [Matějů a Vlachová 2000]. V rámci odpovědí na otázku, které vlivy respondenti považují za důležité v souvislosti s dosahováním životního úspěchu, zaznamenal mezi léty 1992 a 1997 významný vzrůst vlivu vzdělání rodičů. Jako "faktor úspěchu" vnímalo v roce 1992 vzdělání rodičů 9,6 %, zatímco v roce 1997 to bylo 26,2 %, což představuje nárůst přibližně o 17 % [Matějů a Vlachová 2000 : 204].

Tabulka 15: Korelace subjektivního statusu a vzdělání otce, Spearmanův koeficient pořadové korelace a jeho statistická významnost v závorce

Korelace subjektivního statusu a vzdělání otce		
Rok		Vzdělání otce
1992	Subjektivní status	0,140 (0,000)
1999	Subjektivní status	0,221 (0,000)
2009	Subjektivní status	0,258 (0,000)

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N valid = 662, 1742, 1132.

Pozn.: Hodnoty *SubStat* redukovány na 3 kategorie, vzdělání otce na 4 kategorie (ZŠ, VY, SŠ, VŠ)

Tabulka 16: Závislost subjektivního statusu respondenta na vzdělání jeho otce v letech 1992, 1999 a 2009

Rok dotazníkového průzkumu			Vzdělání otce respondenta (ZŠ, SO, SŠ, VŠ)				
			ZŠ	VY	SŠ	VŠ	Total
1992	Subj. status respondenta	nízký status	30,3 %	21,4 %	20,0 %	14,6 %	23,4 %
		střední status	60,2 %	68,7 %	60,0 %	64,6 %	64,7 %
		vysoký status	9,5 %	9,9 %	20,0 %	20,8 % (2)	11,9 %
	Total	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	
1999	Subj. status respondenta	nízký status	36,6 %	25,5 %	18,8 %	9,7 %	27,0 %
		střední status	56,8 %	64,7 %	60,6 %	65,5 %	61,5 %
		vysoký status	6,6 %	9,8 %	20,6 %	24,8 % (2.7)	11,5 %
	Total	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	
2009	Subj. status respondenta	nízký status	33,7 %	17,4 %	9,5 %	6,6 %	17,3 %
		střední status	59,9 %	72,6 %	70,4 %	63,7 %	69,3 %
		vysoký status	6,4 %	10,0 %	20,1 %	29,7 % (3.5)	13,4 %
	Total	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N = 455, 331, 338 (ekonomicky aktivní, počet respondentů převážen podle roku 1992)

Pozn.: U zvýrazněných položek uvádím v závorce adjustovaná rezidua, která signalizují statistickou významnost

5.1.5 Regresní analýza – subjektivní status

Doposud jsem v rámci tohoto oddílu představil některé důležité faktory a ukázal, jakým způsobem ovlivňují subjektivní status (*SubStat*). Problém však spočívá v tom, že tyto jednotlivé faktory nepůsobí na závislou proměnnou izolovaně, ale najednou, a navíc jsou více či méně vzájemně korelované. Například vzdělání respondenta je do značné míry ovlivněno tím, jakého vzdělání dosáhl jeho otec, jeho příjem je ovlivněn dosaženým vzděláním, atd. Proto jsem pro stanovení míry závislosti subjektivního statusu na jednotlivých faktorech dále provedl vícerozměrnou regresní analýzu, kde v různých vzájemně zahnížděných modelech ukazují, jak se mění síla i statistická významnost jednotlivých faktorů podle toho, které do analýzy zahrneme a které vynecháme. V tabulce (Tab. 17) jsou představeny dva regresní modely pro celou dospělou populaci, ze kterých lze vyčíst nejen to, které jsou nejdůležitější faktory, ovlivňující subjektivní určení vlastní pozice v rámci sociální struktury, ale hlavně jejich proměny v čase. První model zkoumá vliv vertikálního (vzdělání a příjem) a horizontálního (gender a věk) postavení jedince ve společenské struktuře. Model druhý pak zkoumá mezigenerační vliv, když přidává k sadě proměnných z prvního modelu efekt vzdělání otce.

Z předestřených výsledků lze dovodit, že největší vliv na sebe-zařazení má vzdělání, a i když se zdá, že jeho vliv v roce 1999 vzrostl a následně v roce 2009 zase mírně poklesl, i tak představuje nejdůležitější faktor, který určuje subjektivní status a zároveň jde o faktor nejstabilnější v čase. V roce 1999 se stává statisticky významným také vyšší ("postproduktivní") věk – osoby nad šedesát let v té době hodnotí svůj status jako výrazně nižší, než dřív. Dá se spekulovat, že v pozadí tohoto jevu stojí ekonomický pokles a zvýšení nezaměstnanosti v předchozím roce (1998) a s tím související nucené odchody do důchodu, týkající se především osob v předdůchodovém věku.⁷¹ V roce 2009 sice se statistická významnost vyššího věku vytrácí (což ale může být způsobeno nedostatečně početným vzorkem), nicméně vzhledem k tomu, že v prvním modelu je i v tomto roce blízko konvenčně mezní

⁷¹ Souvislost nižšího subjektivního statusu starších osob a ekonomického vývoje jsem podrobněji popsal v odstavci "Ekonomicky aktivní a neaktivní".

hodnoty 0,05, dá se s jistou opatrností tvrdit, že trend nižšího subjektivního statusu u starších osob přetrvává. Příjem respondenta, který se vlastně v jistém smyslu dá považovat za vyjádření Bourdieuova ekonomického kapitálu, je faktor, který v obou modelech a ve všech sledovaných letech pozitivně ovlivňuje subjektivní status. Zajímavé je sledovat, že zatímco v roce 1999 se pozitivní vliv vzdělání oproti roku 1992 zvýší a v roce 2009 se opět mírně sníží, u vlivu příjmu, přestože je také pozitivní, je tomu přesně naopak.

Zajímavé výsledky dostáváme, pokud zahrneme vliv vzdělání otce (model 2). Zaprvé, částečně oslabí vliv vzdělání respondenta, což znamená, že vliv vzdělání v sobě částečně obsahuje vliv rodiny původu, resp. vliv vzdělání otce se z části uplatňuje nepřímo skrze vzdělání potomka. Zadruhé, jak jsme viděli již v bivariátních analýzách, tento vliv původu zřejmě v poslední dekádě roste. Zatímco v letech 1991 a 1999 byl vliv otce zanedbatelný a statisticky nevýznamný, tak v roce 2009 se stává nejsilnějším faktorem přispívajícím k sebe-zařazení na společenském žebříčku. Velikost datového souboru nicméně neumožňuje přesnější zhodnocení tohoto trendu. Přidáním faktoru vzdělání otce také vzrůstá schopnost vysvětlit varianci modelu, v letech 1992 a 1999 je tento vzrůst zanedbatelný, ale v roce 2009 se zvyšuje přibližně o 3 % (z 16,8 na 19,7).

Tabulka 17: Faktory, ovlivňující subjektivní status (*SubStat*): lineární regresní modely.

	1992						1999						2009					
	Model 1			Model 2			Model 1			Model 2			Model 1			Model 2		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Konstanta	3,238		,000	3,122		,000	3,112		,000	2,996		,000	3,413		,000	2,787		,000
Žena	,213	,065	,145	,213	,064	,145	-,187	-,055	,188	-,190	-,055	,181	-,378	-,121	,005	-,340	-,109	,011
Věk nad 60 let	-,165	-,035	,380	-,137	-,029	,469	-,416	-,115	,005	-,376	-,104	,014	-,307	-,091	,029	-,146	-,043	,309
Vzdělání (4 kat.)	,346	,178	,000	,300	,155	,000	,546	,274	,000	,503	,252	,000	,490	,268	,000	,333	,182	,000
Celkový příjem resp. (kvintily)	,217	,183	,000	,216	,182	,000	,158	,129	,005	,160	,130	,004	,181	,159	,001	,223	,195	,000
Vzdělání otce (4 kat.)				,113	,058	,172				,103	,052	,243				,361	,193	,000
R Square	0,081			,084			0,163			,166			0,168			,197		
Sig. F Change	,000			,172			,000			,243			,000			,000		
Valid N (listwise)	623						569						496					

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; celá dospělá populace (počet respondentů převážen podle roku 1992), statistická významnost nad $p < 0,05$ zvýrazněna

Dále mě zajímalo, jaký vliv má objektivní status (ISEI) na subjektivní (*SubStat*). Při přidání této proměnné do tohoto modelu však výrazně poklesla statistická významnost, což bylo pravděpodobně způsobeno velmi silnou korelací ISEI, vzdělání a příjmu.⁷² Proto jsem zkonstruoval další variantu vícerozměrné lineární regrese, kde je pozměněn výběr nezávislých proměnných tak, aby model odpovídal na otázku souvislosti subjektivního a objektivního statusu a jeho případných změn v čase (Tab. 18). Zároveň, stejně jako v předchozím modelu, zkoumám také vliv genderu – tentokrát jsem se však chtěl zaměřit na to, zda a jak se mění subjektivní status zaměstnaných žen v porovnání s muži a proto jsem do analýzy zahrnul jen ekonomicky aktivní část populace. Z výsledků je patrné, že rozdíl mezi subjektivním statutem, ovlivněným genderovou kategorií (muž/žena) je statisticky významný až v letech 1999 a 2009, zatímco v roce 1992 statistická významnost nedovoluje vztáhnout případné rozdíly na celou populaci. Zvyšující se hodnota koeficientu B signalizuje, že rozdíl mezi subjektivním statutem mužů a žen v čase roste. Vliv objektivního statusu (ISEI) na subjektivní (*SubStat*) v čase posiluje, a vzhledem k tomu, že se jedná o spojitou proměnnou s velkým množstvím hodnot (v rozmezí od 10 do 90), je pozitivní změna subjektivního statusu při zvýšení ISEI relativně značná – musíme si totiž uvědomit, že koeficient B ukazuje změnu konstanty při změně ISEI jen o jednu jednotku. Celková schopnost modelu vysvětlit varianci závislé proměnné sadou zvolených nezávislých proměnných poměrně významně roste – z přibližně 6 % v roce 1992 na téměř trojnásobek v roce 2009.

⁷² Důvodem této korelace je okolnost, že index objektivního socioekonomického statusu (ISEI), který mj. hodnotí postavení v zaměstnání, bere v úvahu především právě vzdělání a příjem.

Tabulka 18: Faktory, ovlivňující subjektivní status (*SubStat*): lineární regresní modely.

	1992			1999			2009		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
(Konstanta)	3,304		,000	4,338		,000	3,620		,000
Žena	-,104	-,032	,490	-,331	-,108	,041	-,548	-,194	,000
Věk	,013	,081	,077	-,009	-,067	,202	,003	,028	,575
ISEI respondent	,027	,240	,000	,028	,287	,000	,039	,393	,000
R Square	,064			,095			,176		
Sig. F Change	,000			,000			,000		
Valid N (listwise)	452			329			337		

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; ekonomicky aktivní (počet respondentů převážen podle roku 1992), statistická významnost nad $p < 0,05$ zvýrazněna

5.2 Sebe-zařazení do společenské třídy

Zatímco v předchozí části jsem se zabýval subjektivním sociálním statutem (*SubStat*), v této části se chci věnovat subjektivní třídě (*SubClass*). Princip, podle kterého se respondenti zařazují do společenských tříd, se v mnohém podobá způsobu, jakým určují svůj subjektivní status – také zde převládá jakási preference "středu", ale zároveň i určitá korelace mezi subjektivním a objektivním postavením (*SubClass* a EGP). Tak, jak respondenti volí v případě subjektivního statusu příčky, které se nalézají přibližně uprostřed společenské hierarchie (připomínám, že se jednalo o pozice 4–5–6 na desetibodové škále), v případě požadavku na sebe-zařazení do společenské třídy preferují kategorii "střední třída", včetně obou jejích variant (vyšší a nižší). Třída, podobně jako status, totiž představuje pro značnou část respondentů poměrně abstraktní kategorii a je pro ně obtížné kvalifikovaně rozhodnout, kam by se měli zařadit. Obtížnost rozhodnout se o sebe-zařazení spočívá především v tom, že při dotazníkovém šetření respondentům nikdo blíže nestanoví žádná kritéria, která by při svém rozhodování měli zohlednit, takže rozhodnutí o tom, kam se zařadit, je závislé pouze na subjektivním posouzení situace, tj. na individuální optice respondenta. V rámci jiného úhlu pohledu na vlastní společenské postavení skrze optiku společenských tříd je ale situace přece jen trochu odlišná, protože tříd na výběr není tolik jako statusových stupňů a také jsou (o něco) méně abstraktní.

Po provedení elementárních analýz, jimiž jsem zjišťoval vztah mezi subjektivním třídním postavením (*SubClass*) a dalšími proměnnými, vyšly najevo dva zásadní poznatky: tyto vztahy (korelace) jsou poměrně silné, a i když se korelační koeficienty u všech kategorií v čase snižují, je toto snížení tak nepatrné, že z věcného hlediska nemá prakticky význam. Souhrn korelací pro vybrané kategorie je uveden v příložené tabulce (Tab. 19).

Tabulka 19: Korelace subjektivní třídy (*SubClass*) a vybraných faktorů

Korelace subjektivní třídy (<i>SubClass</i>) a EGP, vzdělání a příjmu				
Rok		EGP6	Vzdělání	Příjem
1992	SubClass	-0,581 (0,000)	0,617 (0,000)	0,259 (0,000)
	N	456	462	442
1999	SubClass	-0,542 (0,000)	0,569 (0,000)	0,303 (0,000)
	N	332	358	310
2009	SubClass	-0,448 (0,000)	0,479 (0,000)	0,327 (0,000)
	N	336	345	268

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; pouze ekonomicky aktivní (počet respondentů převážen podle roku 1992)
Pozn.: Hodnoty vzdělání redukovány na 4 kategorie (ZŠ, VY, SŠ, VŠ), příjem na 5 kategorií

Na základě výsledků analýzy, kterou jsme zjišťovali souvislost mezi subjektivním a objektivním zařazováním do třídy (*SubClass* a EGP) je zřejmé, že hypotéza H5 v první části platí, protože subjektivní třídní zařazení opravdu silně koreluje s pozicí, klasifikovanou na základě vykonávané práce, ale v druhé části ji musíme zamítnout, protože korelace mezi těmito dvěma kategoriemi, i když je poměrně silná, se v čase spíše snižuje. Korelační koeficient (Spearmanovo rho) je v jednotlivých letech 0,581 (rok 1992), 0,542 (rok 1999) a 0,448 (rok 2009), takže je patrné, že v rámci třídní perspektivy má jinak velmi silný soulad v čase klesající tendenci a dochází tak spíše k mírnému posilování třídní subjektivně-objektivní inkonzistence než k jejímu posilování.

Pořadové korelace nám poskytly základní obrázek o vývoji shody objektivní a subjektivní třídní pozice. Kategorii "třída" (*SubClass*) je ovšem nutné považovat za nominální proměnnou, a nebylo tudíž možné uplatnit stejný postup analyzování jako v případě subjektivního statusu, protože pojmy "vyšší" nebo "nižší" zde nemusí být

nutně lineárně hierarchicky uspořádané.⁷³ Proto dále uplatníme čistě „kvalitativní“ pohled skrze spoluvýskyt jednotlivých třídních kategorií (*SubClass* a EGP).

Porovnáním odpovědí respondentů na otázku týkající se povolání (a stanovením odpovídající objektivní pozice pomocí klasifikačního systému tříd EGP) se potom dá poměrně snadno zjistit, zda se respondent subjektivně zařazuje do třídní struktury "adekvátně" své objektivní situaci. Podle hypotézy H3 jsem předpokládal, že nižší a dělnická třída se bude vyprazdňovat a naopak se bude naplňovat třída střední. Dále jsem podle hypotézy (H5) očekával, že vazba mezi subjektivním a objektivním třídním postavením bude poměrně silná a v čase bude mírně vzrůstat.

Těmto otázkám se budu dále věnovat podrobněji na případu dělnické třídy. Nejprve se ale v krátkosti obrátíme k opačnému pólu – vyšší a vyšší střední třídě a otázce, jak se do ní zařazují příslušníci nejvyšší třídy, tzv. saláriátu. Tato otázka je důležitá zejména pro posouzení adekvátnosti jedné z třídních koncepcí – E. O. Wrighta, ke které se dostanu v závěru práce. Odděleně budeme sledovat dvě kategorie této třídy ve schématu EGP: vyšší odborníky (manažeři, státní exekutiva, vědci, specialisté) a nižší odborníky (učitelé, technici, zdravotní sestry a další). V tabulce (Tab. 20) můžeme sledovat, že k subjektivní třídě "Vyšší střední a vyšší" se hlásí především tři (objektivní) skupiny: Vyšší a nižší odborníci a podnikatelé, přičemž jejich procentní zastoupení se sice v jednotlivých letech mění, přesto ale se dá říct, že právě příslušníci těchto tří skupin tvoří nezanedbatelnou část (subjektivně) vyšších tříd (v letech 1992, 1999 a 2009 je to 65 %, 38 % a 57 %). Zajímavou kategorií tvoří v tomto kontextu podnikatelé, jejichž poměrně vysoké procentní zastoupení v kategoriích střední a vyšší třída může naznačovat, že právě oni se cítí být jádrem střední třídy. V případě vyšších odborníků je pozoruhodné, že jejich procentní zastoupení ve vyšší třídě je v letech 1999 a 2009 přibližně poloviční oproti roku 1992 (27 % a 21 % oproti 42 %), zatímco součet ve střední a vyšší třídě je spíše stabilní (91 %, 76 % a 85 %). Ačkoliv tyto hodnoty kolísají (propad v r. 1999), nedá se vzhledem

⁷³ Problematická je v tomto ohledu zejména kategorie "dělnická třída", protože její začlenění do škály v rámci proměnné "subjektivní třída" zcela naruší její ordinální charakter. Navíc je tato kategorie natolik významná, že ji lze jen těžko vynechat nebo sloučit s kategorií jinou (např. s "nižší" nebo "nižší střední"). Jediná možnost potom je, zacházet s proměnnou "subjektivní třída" (*SubClass*) jako s nominální.

k výsledku určit, zda se k vyšší třídě hlásí více nebo méně příslušníků této kategorie, spíš se dá konstatovat, že její příslušníci se střídavě hlásí ke střední nebo vyšší střední a vyšší třídě, přičemž lze spekulovat, že záleží na tom, jak vnímají vývoj makroekonomické situace. Ke střední třídě se hlásí také ti, kteří vykonávají rutinní nemanuální činnosti (pracovníci v administrativě a ve službách) a jejich zastoupení v této třídě se rovněž ukazuje jako přibližně stabilní.

Podle výsledků v této analýzy můžeme konstatovat, že hypotéza H3 platí, protože lidí hlásících se k (subjektivně) dělnické třídě téměř lineárně ubývá (z 38 na 29 a posléze na 18 procent), zatímco střední třída očividně posiluje (z 35 na 37, resp. na 43 procent). Pokud do (subjektivní) střední třídy zahrneme i sousední kategorii "nižší střední", kam se pravděpodobně přesunula část subjektivní dělnické třídy, je nárůst ještě markantnější (53, 54 a 72 procent).⁷⁴

Tabulka 20: Sebe-zařazení do společenské třídy podle zaměstnání (EGP)

Rok			Objektivní třída podle zaměstnání (EPG6b)						Total
			Vyšší odborníci	Nižší odborníci	Podnikatelé	Rutinní neman.	Kvalif. dělníci	Nekvalif. dělníci	
1992	Sebezařazení do společ. třídy (5k.)	Nižší		1 %	5 %				0 %
		Dělnická		5 %	15 %	17 %	65 %	66 %	38 %
		Nižší střední	9 %	16 %	20 %	35 %	15 %	14 %	18 %
		Střední	49 %	59 %	55 %	46 %	19 %	19 %	35 %
		Vyšší stř. + vyšší	42 %	18 %	5 %	3 %	2 %	1 %	8 %
Total		100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	
1999	Sebezařazení do společ. třídy (5k.)	Nižší		0 %	0 %	2 %	1 %	5 %	2 %
		Dělnická	2 %	8 %	19 %	10 %	58 %	59 %	29 %
		Nižší střední	21 %	28 %	27 %	40 %	23 %	21 %	27 %
		Střední	55 %	55 %	46 %	45 %	18 %	16 %	37 %
		Vyšší stř. + vyšší	21 %	9 %	8 %	3 %			6 %
Total		100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	
2009	Sebezařazení do společ. třídy (5k.)	Nižší				3 %		4 %	2 %
		Dělnická	4 %	1 %	6 %	11 %	30 %	42 %	18 %
		Nižší střední	12 %	24 %	28 %	33 %	35 %	32 %	29 %
		Střední	58 %	58 %	53 %	50 %	30 %	22 %	43 %
		Vyšší stř. + vyšší	27 %	17 %	13 %	3 %	6 %	1 %	9 %
Total		100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N = 456, 331, 334, pouze ekonomicky aktivní (počet respondentů převážně podle roku 1992)

⁷⁴ Všechny trojice hodnot, uváděné tomto odstavci, se vztahují k rokům 1992, 1999 a 2009 v uvedeném pořadí.

Vzhledem k tomu, že kategorie "dělnická třída" zaujímá v rámci třídní stratifikace zcela specifickou pozici, mimo jiné protože na rozdíl od ostatních tříd jako jediná obsahuje již ve svém názvu nějaké hmatatelné kritérium pro zařazení, vybral jsem pro další zkoumání právě tuhle třídu. Nadto se pojem "dělnická třída", podobně jako pojem "střední třída", objevuje ve veřejném diskursu a především v českých – postsocialistických podmínkách má velmi specifickou konotaci. Intuitivně odvozeno, bez ohledu na teorii, lze za hlavní kritérium pro sebe-zařazení do "dělnické třídy" považovat skutečnost, že jedinec objektivně vykonává povolání, které se dá označit jako "dělnické".⁷⁵

Za tím účelem jsem vytvořil v datech pomocné proměnné "subjektivní dělník" a "objektivní dělník" a provedl třídění pomocí kontingenční tabulky, jejíž součástí je i korelace těchto dvou kategorií.⁷⁶ Již tato jednoduchá analýza naznačila, že korelace subjektivního a objektivního zařazení do dělnické třídy se v čase téměř lineárně snižuje. Vývoj jejich vzájemného vztahu ukazuje kontingenční tabulka, kde je klesající "třídní" kongruence zdůrazněna zvýrazněným (tučným) písmem (Tab. 21).⁷⁷

V tabulce můžeme sledovat, jak v čase téměř lineárně klesá ochota respondentů deklarovat se jako příslušník "dělnické" třídy, i když pracují na pozicích, které se objektivně dají označit jako "dělnické". Na počátku 90. let deklarovaly příslušnost k dělnické třídě dvě třetiny pracujících v dělnických profesích (třídy IV.-VI.), na konci první dekády kapitalismu to byla stále více jak polovina (58 %), v roce 2009 jejich počet klesl již na méně než pouhé dvě pětiny (37 %). S tím koresponduje i klesající

⁷⁵ Je tomu tak právě proto, že v případě "dělnické třídy" je rozhodování o sebe-zařazení ulehčeno tím, že dotyčný skutečně pracuje na pozici, spojené s manuální prací. Navíc v období socialismu dobová rétorika zdůrazňovala souvislost manuální práce a příslušnosti k dělnické třídě.

⁷⁶ V datovém souboru (jenž tvoří přílohu této práce) se jedná o proměnné "S_delnik" (subjektivní dělník) a "EGP_delnik" (objektivní dělník). Pojem "subjektivní dělník" označuje respondenta, který se sám označuje za příslušníka dělnické třídy; "objektivní dělník" pak takového, který skutečně vykonává dělnické povolání (v šestistupňové klasifikaci EGP se jedná o pozice IV-VI), bez ohledu na to, zda se sám za příslušníka dělnické třídy označuje či ne.

⁷⁷ Pochopitelně jsem měl v úmyslu zkoumat i opačný pól stratifikace, tj. zařazování se do vyšší resp. vyšší sociální třídy, nicméně počty případů jsou zde velmi nízké a neumožňují tak spolehlivé závěry v třídění dat vyššího stupně. To ostatně platí i pro nejnižší třídu.

poměr šancí, že se jedinec, pracující v dělnickém povolání sám označí za příslušníka dělnické třídy (oproti tomu, že se zařadí do třídy jiné).

Zatímco v roce 1992 byl tento poměr šancí (OR) relativně vysoký, v dalších letech dochází k výraznému poklesu.⁷⁸ Mezi lety 1992 a 2009 klesla šance na "správné" zařazení do dělnické třídy na méně než polovinu (přibližně z 18 na 8). To by mohlo svědčit nejen o tom, že v populaci zdatelně klesá ochota identifikovat se s kategorií "dělnická třída", ale možná také o tom, že lidem je bližší vybírat třídu, do které (subjektivně) patří podle jiných kritérií, než podle vykonávané práce.

Tabulka 21: Závislost subjektivního zařazení do dělnické třídy s objektivně dělnickým povoláním

Objektivně dělnické povolání (EGP6: IV-VI = dělnické povolání; I-III = jiné, než dělnické povolání)						
Rok	1992		1999		2009	
	EGP IV.-VI.	EGP I.-III.	EGP IV.-VI.	EGP I.-III.	EGP IV.-VI.	EGP I.-III.
Subjektivně dělnická třída	65 %	9 %	58 %	9 %	37 %	6 %
N	154	21	79	17	49	13
Subjektivně jiná třída než dělnická	35 %	91 %	42 %	91 %	63 %	94 %
N	82	206	58	179	85	191
Celkem	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %
N	236	227	137	196	134	204
N valid. celkem	463		333		338	
Korelace (Phi)	0,577		0,532		0,382	
Sig.	0,000		0,000		0,000	
OR (poměry šancí)	18,4		14,3		8,4	

Data: ISSP 1992, 1999, 2009; N = 463, 333, 382 (ekonomicky aktivní, počet respondentů převáženo podle roku 1992),

⁷⁸ Pro rok 1992 je poměr šancí $OR = 206 \cdot 154 / 82 \cdot 21$ (pro ostatní roky analogicky) – viz hodnoty v tabulce (Tab. 21). V roce 1992 byl poměr šancí, že se jedinec, vykonávající dělnické povolání, označí za příslušníka dělnické třídy oproti šanci, že se zařadí do jakékoliv jiné třídy, než dělnické, 18,4. V roce 1999 tato šance poklesla na 14,3, resp. na 8,4 v roce 2009.

5.2.1 Regresní analýza – sebe-zařazení do dělnické třídy

Otázka sebe-zařazování do dělnické třídy je však poměrně složitá a ovlivňuje ji více faktorů, než jen to, jakou práci dotyčný vykonává. Proto bylo pro hlubší proniknutí do dané problematiky vhodnější zkoumat ji pomocí regresní analýzy, která může uvažovat souběžně vliv více faktorů a také vzít v úvahu a odkrýt jejich závažnost i vzájemnou provázanost. Vzhledem k tomu, že subjektivní třída (*SubClass*) se s ohledem na kategorii "dělnická třída" nedá považovat za ordinální proměnnou a je tedy třeba s ní zacházet jako s nominálním znakem, zvolil jsem logistickou regresi, která umožňuje analyzovat závislé binární znaky. Modelujeme v ní šanci na sebe-zařazení se do kategorie dělnická třída (oproti tomu, že se respondent zařadil do jiné třídy). V tabulce (Tab. 22) představuji tři vzájemně navazující modely, na nichž se pokusím ukázat, v jaké míře toto sebe-zařazení ovlivňují zvolené faktory a jak se jejich vliv mění v čase. V prvním modelu uvažuji vliv objektivního zařazení podle druhu vykonávané práce resp. třídní pozice (kategorie EGP)⁷⁹ a dále skutečnost, zda dotázaný získal pracovní zkušenosti v době před či po roce 1989.⁸⁰ Jako kontrolní proměnná slouží gender (muž/žena).⁸¹ Ve druhém modelu se k uvedeným faktorům přidává ještě vzdělání a celkový příjem respondenta. Třetí model je rozšířen o vliv vzdělání otce. Výsledky logitových modelů uvádí tabulka (Tab. 22).

Dá se konstatovat, že jednoznačně nejvýznamnějším faktorem pro sebe-zařazení do dělnické třídy je druh vykonávané práce, resp. okolnost, zda dotyčný

⁷⁹ Pro potřeby této analýzy je EGP redukováno na tři kategorie: odborníci, mezilehlé pozice a dělnické pozice.

⁸⁰ K tomu účelu jsem zkonstruoval z proměnné věk novou dichotomickou proměnnou, která vyjadřuje, zda dotázaný vstoupil na pracovní trh a zda byl ovlivněn pracovními zkušenostmi (které ho mohly určitým způsobem formovat – tj. přibližně do věku 30 let) v období před nebo po roce 1989.

⁸¹ Při pokusu vložit jako další kontrolní proměnnou věk (spojitá proměnná) vycházela vzhledem k silné korelaci věku s věkem vstupu na pracovní trh většina výsledků jako statisticky nevýznamná. Tento problém multikolinearity biologického a generačního věku v určitém historickém období analyzuje ve svém článku (pod označením APC effects) Mason (et al.) [1973] nebo později Glenn [2003], přičemž závěry obou vyznívají shodně v tom smyslu, že problém "age-period-cohort" je víceméně neřešitelný a pro analýzu se dá smysluplně použít jedna nebo druhá proměnná, ale ne obě zároveň (tj. buď biologický, nebo generační věk).

pracuje manuálně či ne.⁸² V případě dělnického povolání byla v roce 1992 šance na takové sebe-zařazení přibližně 55 krát větší, než šance na zařazení do jiné třídy. Tato šance se v roce 1999 výrazně snížila (na 20) a v roce 2009 opět mírně vzrostla (na 29), ale i tak je v roce 2009 oproti roku 1992 téměř poloviční. Pokud přidáme do analýzy jako další vysvětlující proměnnou vzdělání, která je pochopitelně s vykonávanou profesí resp. třídní pozicí silně provázána, hodnota koeficientu ukazující na vliv třídní pozice se výrazně sníží (přibližně na méně než třetinu), ale pokles vlivu objektivní třídní pozice zůstává v čase přibližně stejný jako v prvním modelu bez kontroly vlivu vzdělání. V porovnání s dramatickým poklesem vlivu pracovní pozice spojené s manuální prací je vliv vzdělání v čase prakticky stabilní. V roce 1992 byla u osob bez maturity šance na sebe-zařazení do dělnické třídy téměř 7 krát větší, než šance těch, kteří dosáhli vyššího vzdělání (SŠ nebo VŠ), v letech 1999 a 2009 byla asi 5 krát vyšší.

Vliv vlastního vzdělání se v podstatě téměř nezmění, ani když jako další vysvětlující faktor přidáme vzdělání otce (s maturitou vs. bez maturity), jak můžeme sledovat ve třetím modelu. Přidání vlivu vzdělání otce sice vychází jako statisticky nevýznamné,⁸³ a tudíž se na konvenční hladině statistické významnosti nedá predikovat, že jeho vliv můžeme očekávat v celé populaci, přesto však i s ohledem na nízké četnosti souborů můžeme učinit velmi opatrný závěr o možném poklesu vlivu původu v dělnické rodině. Pro rok 1992 můžeme totiž považovat efekt za věcně významný, byť je v porovnání s ostatními faktory velmi slabý: šance těch, jejichž otec měl maximálně vyučení na sebe-zařazení do dělnické třídy je v porovnání s těmi, jejichž otec dosáhl vzdělání vyššího, dvojnásobná (při Sig. 0,135), v dalších letech jsou již podíly šancí prakticky stejné a navíc statistická významnost vlivu vzdělání otce poklesne na úroveň, která již v podstatě neumožňuje žádnou interpretaci. Připomeňme, že binární proměnná, zda otec měl či neměl maturitu (kategorie ZŠ a vyučení vs. SŠ a VŠ) má v modelu indikovat původ v dělnické třídě. Platí ovšem, že

⁸² Zda dotyčný vykonává dělnické povolání či ne vyplývá z jeho objektivního zařazení v rámci třídního schématu EGP.

⁸³ Dá se spekulovat, že příčinou statistické nevýznamnosti je vedle multikolinearity v tomto případě poměrně malý počet respondentů.

vliv vzdělání otce se uplatňuje také nepřímo skrze vzdělání a posléze i povolání potomka. Otázkou je, jak interpretovat tento výsledek v porovnání s růstem vlivu vzdělání otce na subjektivní status (viz lineárně regresní model v kapitole 5.1.5). Nemusí jít nutně o kontradiktorní zjištění. Předně zde jsou rozdíly minimální (z hlediska statistické inference se nad rámec ostatních vlivů efekt nízkého/vysokého vzdělání otce prakticky neprojevuje). Také nejde o úplně shodně specifikované modely, v logitovém modelu sebe-zařazení se do dělnické třídy je vzdělání otce indikováno pouze dvěma kategoriemi, v lineární regresi subjektivního statusu jako numerická proměnná se čtyřmi hodnotami. Navíc v rámci tohoto komplexního modelu spoluúčinkují další faktory, které mají na sebe-zařazení do třídy mnohem silnější vliv, takže vliv vzdělání otce víceméně potlačí – dominantní je v tomto smyslu především pracovní zařazení, vyjádřené třídní pozicí (EGP), dále potom vlastní vzdělání respondenta, kde hraje klíčovou roli, zda má či nemá maturitu, a z části pak také to, zda získal pracovní zkušenosti, které by mohly formovat jeho postoj k otázce sebe-zařazení před nebo po roce 1989.

Tabulka 22: Sebe-zařazení do dělnické třídy: logity a poměry šancí (odds ratios)

Zařazení se do dělnické třídy vs. do jiné třídy, odhadnuté koeficienty (logity a odds ratios) a statistická významnost z logistického regresního modelu, ČR 1992, 1999, 2009

ROK MODEL	1992									1999									2009								
	1			2			3			1			2			3			1			2			3		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Žena	,052	,859	1,054	-,302	,433	,740	-,320	,409	,726	-,160	,642	,852	-,488	,245	,614	-,496	,239	,609	-,077	,786	,926	-,388	,244	,678	-,388	,244	,678
EGP II mezilehlé pozice	1,532	,027	4,627	,811	,267	2,251	,700	,343	2,013	,700	,248	2,014	,281	,659	1,325	,276	,665	1,317	1,898	,004	6,670	1,215	,082	3,370	1,214	,082	3,365
EGP III dělnická třída	4,016	,000	55,498	2,759	,000	15,778	2,653	,000	14,203	2,983	,000	19,755	1,933	,000	6,909	1,912	,000	6,767	3,360	,000	28,777	2,051	,003	7,779	2,050	,003	7,767
Pracoval již před 1989	1,264	,027	3,540	1,300	,034	3,670	1,261	,043	3,529	,321	,378	1,379	,231	,547	1,260	,226	,556	1,254	,480	,092	1,615	,250	,407	1,285	,250	,409	1,284
Příjem (kvintily)				-,201	,193	,818	-,193	,215	,825				-,199	,230	,819	-,198	,235	,821				-,230	,104	,795	-,230	,104	,794
Vzdělání bez maturity				1,933	,000	6,908	1,875	,000	6,519			1,721	,000	5,591	1,630	,001	5,104					1,727	,000	5,624	1,722	,000	5,598
Vzdělání otce bez maturity							,810	,135	2,249						,338	,538	1,402								,015	,971	1,015
Constant	-4,616	,000	,010	-4,250	,000	,014	-4,822	,000	,008	-2,787	,000	,062	-2,305	,017	,100	-2,510	,015	,081	-3,947	,000	,019	-3,218	,001	,040	-3,224	,001	,040
Nagelkerke R Square	,469			,542			,547			,374			,457			,458			,278			,356			,356		
Valid N (listwise)	338																										
	242																										
	385																										

Data: ISSP 1992, 1999 a 2009, celá dospělá populace (vč. ekonomicky neaktivních); referenční kategorie: muž, EGP I. - třída odborníků (*salaríát*), vstup na pracovní trh (ve věku 30 let) po roce 1989, vzdělání respondentů/otců s maturitou (SŠ, VŠ); poměry šancí statisticky významné na $p < 0,05$ zvýrazněny tučně.

6. Celkové shrnutí a interpretace výsledků

V této kapitole se seznámíme se shrnutím výsledků provedených analýz a zhodnotíme testované hypotézy, které jsem formuloval na začátku empirické části. Pokud se týká první hypotézy (H1) o růstu subjektivního statusu v čase, dospěl jsem k závěru, že sebe-zařazení je v rámci sledovaného období 1991 až 2009 poměrně stabilní, a i když jeho průměrná hodnota v jednotlivých letech mírně kolísá, jsou tyto změny z věcného hlediska téměř zanedbatelné, takže je možné uzavřít s tím, že první hypotéza se nepotvrdila. Přesto se dá konstatovat, že přinejmenším u skupiny ekonomicky aktivních dochází k mírnému růstu subjektivního statusu. Ale i když je tento nárůst statisticky významný a téměř lineární, jak je patrné z grafického znázornění (viz Obr. 7), je číselně vyjádřená hodnota tohoto nárůstu poměrně malá, takže věcný význam prakticky nemá. Naopak se ukázalo, že platí alternativní hypotéza (H1b), protože i když vzdělanost společnosti v čase roste, průměrný subjektivní status to zřejmě nijak neovlivňuje neb zůstává víceméně na stejné úrovni.

V rámci testování druhé hypotézy (H2) se v regresní analýze (viz Tab. 17) ukázalo, že ke klíčovým faktorům, které ovlivňují sebe-zařazování, rozhodně patří dosažené vzdělání a dá se spekulovat dokonce o tom, že je v tomto směru pravděpodobně faktorem vůbec nejdůležitějším. V rámci analýzy způsobu sebe-zařazování hraje důležitou roli jak při subjektivním stanovení statusu, tak i sociální třídy. Dá se tudíž konstatovat, že kulturní kapitál (jedním z jeho aspektů je právě vzdělání) má u většiny populace zásadní vliv na určování vlastní sociální pozice. Zatímco v případě subjektivního statusu (*SubStat*) hraje prim vzdělání, jako by status určoval především kulturní kapitál, v případě subjektivní třídy (*SubClass*) je krom vzdělání dominantní determinantou ještě objektivní třídní pozice (EGP). Dá se tedy říci, že druhá hypotéza (H2) se potvrdila a že pro stanovení subjektivního statusu (*SubStat*) je nejdůležitějším faktorem kulturní kapitál, který reprezentuje právě vzdělání.

V případě třetí hypotézy (H3), se dá na základě výsledků jednoznačně prohlásit, že se potvrdila. Výsledky ukazují (kapitola 5.2, Tab. 20), že nejnižší třída sice zůstává přibližně stejná, nicméně při jejím naplnění pouhými dvěma procenty respondentů

postrádá jakákoliv interpretace věcný smysl. Podstatné ale je, že dělnická třída vykazuje znatelný úbytek těch, kdo se k ní hlásí, právě ve prospěch třídy střední, která se zvětšuje přibližně stejnou měrou, jakou se dělnická třída zmenšuje.

Na rozdíl od první hypotézy, jejímž prostřednictvím jsme testovali, zda se průměrný subjektivní status v čase mění či zůstává stejný, pomocí čtvrté hypotézy (H4) jsme testovali, zda se v subjektivním statusu nějak projevuje genderová odlišnost, čili zda se nějak liší subjektivní status mužů a žen. V rámci genderových rozdílů se dá konstatovat, že (v případě ekonomicky aktivní populace a až od roku 1999) subjektivní status ve sledovaném období u mužů roste, zatímco u žen spíše stagnuje. Hypotéza tedy platí ve své první části: ženy se řadí níže než muži (což platí dokonce i při kontrole vlivu příjmu); nicméně neplatí, že jde o stabilní situaci, neboť se ukázalo, že, možná poněkud překvapivě, tyto rozdíly dále vzrůstají. Podobný vývoj jako v případě dichotomie muži-ženy můžeme sledovat také u ekonomicky aktivních a neaktivních. Zatímco průměrný subjektivní status ekonomicky aktivních mírně posiluje, u ekonomicky neaktivních, byť zřejmě zakolísal (propad v roce 1999), platí, že zůstává po celou dobu přibližně na stejné úrovni.

Pokud se týká konzistence subjektivního a objektivního statusu, resp. subjektivní a objektivní třídy (H5), bylo nutné tyto koncepty sledovat zvlášť – v rovině sociální třídy a v rovině statusu, přičemž v obou těchto kategoriích jsem dospěl k rozdílnému výsledku. Viděli jsme, že konzistence v rámci statusu (přínejmenším v případě lidí s nejvyšším objektivním statusem) v čase mírně posiluje, což je patrné například na tom, že v čase mírně stoupá počet (resp. procentní zastoupení) těch, kteří mají nejvyšší objektivní socioekonomický status ISEI a zároveň deklarují také odpovídající (tedy nejvyšší) subjektivní status. Subjektivní zařazení v tomto případě postupně stále více odpovídá jeho objektivnímu socioekonomickému postavení (posiluje korelace mezi *SubStat* a ISEI). V případě subjektivní třídy (*SubClass*) je to možná překvapivě v určitých případech právě naopak. Například identifikace manuálně pracujících s dělnickou třídou rok od roku téměř lineárně klesá: v roce 2009 je oproti roku 1992 přibližně poloviční. Závěrem se tedy dá konstatovat, že zatímco konzistence objektivního a subjektivního statusu mírně posiluje, v rámci subjektivního sebe-zařazování do třídy a třídně-profesní pozice (operacionalizované pomocí EGP)

tohle tvrzení tak úplně neplatí. Příčinou by mohla být skutečnost, že faktory, které ovlivňují sebe-zařazování v rámci statusu (*SubStat*) a třídy (*SubClass*) se v obou případech mírně liší, byť platí, že pro obě kategorie má velký význam vzdělání a příjem (resp. kulturní a ekonomický kapitál).

7. Diskuse na závěr

Tato práce se zabývala tématem sociální stratifikace, konkrétně tím, jak lidé v České republice subjektivně vnímají svoje postavení, které faktory toto vnímání ovlivňují a jak se proměňují v čase. Cílem práce bylo na základě sekundární analýzy dat, shromážděných v rámci výzkumu Sociální nerovnosti ISSP 1992, 1999, 20009, zhodnotit míru kongruence subjektivního a objektivního sociálního postavení, určit, které faktory spjaté s pozicí v sociální struktuře ovlivňují to, kam se lidé ve společenské hierarchii řadí a na základě této analýzy posoudit, který z klasických konceptů sociální stratifikace nejlépe odpovídá současné situaci a je nejlépe aplikovatelný v podmínkách soudobé české společnosti. Pokud mohu soudit, stanovené cíle se podařilo naplnit a pomocí statistických analýz poměrně podrobně rozpracovat problematiku vzájemné souvislosti subjektivního a objektivního zařazování do společenské struktury. Zhodnocení stratifikačních konceptů z hlediska jejich možné aplikace v rámci soudobé české společnosti je tak posledním úkolem.

Nutno poznamenat, že nejen problematika společenské struktury, ale i té její části, kterou jsem se pokoušel řešit v rámci této je velmi široká a téma vztahu subjektivního a objektivního postavení tím zdaleka nemohu pokládat za vyčerpané. Snad se mi podařilo odpovědět na některé otázky, ale zároveň se během práce vynořily také otázky nové, které však vzhledem k limitům, týkajících se rozsahu práce musely zůstat nezodpovězené. Mám na mysli především problematiku, týkající se vyšších objektivních pozic (*salariát*) a to, jakým způsobem se subjektivně zařazují do společenské struktury, protože právě to je kategorie, o které Wright hovoří jako o skupině "s rozporným postavením". Stálo by za úvahu se v některém dalším projektu

věnovat podrobně právě této třídě, protože se zdá, že v soudobé společnosti začíná tvořit nezanedbatelnou a poměrně významnou skupinu.

S ohledem na provedený výzkum a analýzu dat si dovoluji na závěr konstatovat, že na první pohled je v rámci české společnosti identifikace s kategorií "sociální třída" poměrně slabá. Značná část populace se sice identifikuje se skupinou, která bývá označována jako střední třída (včetně obou jejích variant – vyšší a nižší), to je však pravděpodobně zapříčiněno hlavně tím, že tato kategorie má velmi fluidní hranice a není vymezena ničím jiným, než vágním pocitem dotázaných, že je "správné" (a nebo spíše "nejprůchodnější") přihlásit se právě k této třídě. Viděli jsme, že identifikace s kategorií "dělnická třída", která byla v prvním sledovaném období poměrně silná (v roce 1992 se do ní zařadily necelé dvě pětiny ekonomicky aktivních), v následujících dvou obdobích (1999 a 2009) postupně slábne (v roce 2009 již jen méně než pětina) a nic nenaznačuje tomu, že by se tento trend měl v budoucnu měnit. S ohledem na všechny zjištěné skutečnosti se dá konstatovat, že třídní vědomí – konceptualizujeme-li ho jako fenomén společenského sebe-zařazení – není v soudobé společnosti příliš silné a ani se nedá soudit, že by tvořilo základní pilíř skupinové nebo individuální identity. Avšak příklad silné kongruence zařazování se do dělnické třídy a objektivní příslušnost k dělnické pozici, byť ta má klesající trend – přece jen nasvědčuje tomu, že to, co napomáhá lidem rozhodnout, do jaké společenské třídy se zařadit je v určitém smyslu právě "třídní vědomí".

Práce si jako hlavní cíl kladla zhodnotit, do jaké míry jsou klasické stratifikační koncepty použitelné pro českou společnost v období po roce 1989. V závěru bych proto chtěl diskutovat přístupy významných sociologů, kteří se ve své práci zabývali sociální stratifikací především třídní diferenciací (představených v kapitole 2), ve světle výsledků mých analýz a pokusil se tak určit, který ze stratifikačních konceptů nejlépe odpovídá prostředí soudobé české společnosti.

Domnívám se, že jako první by se dal opustit Marxův koncept, protože i když připustíme, že ve vědomí respondentů existuje jakási nezřetelná a nejasná kategorie "společenská třída", její vnímání dnes není založeno na antagonistické pozici vlastníků nebo ne-vlastníků výrobních prostředků, dokladuje to skutečnost, že značná část lidí

má za to, že jejich situace odpovídá tomu, aby byli považováni za příslušníky střední třídy.

Jako o něco vhodnější se jeví Weberova stratifikační koncepce, která pracuje se skupinami, jejíž příslušníci vědomě sdílejí podobný sociální status – což by v našich podmínkách mohly být například různé profesní skupiny a sdružení. Problematické místo tohoto přístupu a jeho aplikovatelnosti v českém prostředí spatřuji především v tom, že takových skupin je u nás relativně málo a jejím členům obvykle chybí dostatečná míra identifikace se skupinou, což je nejspíš způsobeno současným trendem fragmentace, který v duchu neoliberálních principů akcentuje spíše individualismus.

Pokud budeme uvažovat o marxistické koncepci sociálních tříd, je pro situaci v soudobé české společnosti mnohem vhodnější teorie E. O. Wrighta, který obohatil Marxovu teorii o skupinu "s rozporným postavením". Její příslušníci hrají v dnešní společnosti čím dál významnější roli, a ač sami výrobní prostředky nevládní, pracují většinou za poměrně vysokou mzdu ve službách vlastníků a prosazují jejich zájmy. Ti kdo patří do třídy vyšších odborníků (tj. včetně manažerů a velkých podnikatelů) se poměrně jednoznačně hlásí k vyšší nebo vyšší střední třídě (viz kapitola 5.2). I když Wrightova koncepce daleko lépe odráží situaci v soudobé společnosti a zdá se být pro situaci v soudobé společnosti poměrně dobře aplikovatelná, přeci jen jsem na základě analýzy faktorů, které souvisejí se subjektivním vnímáním sociálního rozvrstvení spíše toho názoru, že ani tato koncepce nemá příliš velkou oporu v datech, se kterými jsem pracoval, aspoň pokud se týká subjektivního statusu. Naopak, v případě subjektivní třídy se Wrightův třídní koncept jeví jako poměrně dobře aplikovatelný, protože objektivní třídní postavení se (společně se vzděláním a do jisté míry i s příjmem) ukazuje jako faktor, který nejvíce koreluje se subjektivním vnímáním vlastního postavení (viz Tab. 19).

S ohledem na výsledky analýz se domnívám, že pro popis české společnosti ve sledovaném období, tj. v letech 1992, 1999 a 2009 se ukazuje jako nejvhodnější přístup Pierra Bourdieu. Jako nejvýznamnější faktory, které ovlivňují subjektivní zařazování do společenské hierarchie, se jeví právě ty, které by se daly označit pojmy kulturní a ekonomický kapitál. Ukazuje se, že tyto faktory jsou pro sebe-zařazení

významné v celém sledovaném časovém období, aniž by se projevoval příliš velký rozdíl v tom, zda se jedná o sebe-zařazení v rámci třídní nebo statusové pozice. Do jisté míry se sice proměňuje jejich váha, celkově se však dá konstatovat, že vliv kulturního i ekonomického kapitálu je obecně poměrně vysoký a v čase ještě mírně vzrůstá.

Na základě výsledků analýz se rovněž dá soudit, že subjektivní vnímání vlastního postavení (ať již statusu nebo třídy), a tím pádem i strukturace společnosti, je v každém případě vícerozměrné a není proto snadné určit, který ze stratifikačních konceptů nejlépe odpovídá současné situaci, protože tato "vhodnost" se liší podle hlediska, které použijeme.

Zároveň však výsledky naznačují, že "třídní vědomí" je v české společnosti stále živé. Ačkoliv téma společenských tříd není ve veřejném diskursu příliš zdůrazňované, ani není v běžných interakcích hojně frekventované, a příslušnost k té které společenské třídě nebývá v české společnosti manifestovaná buď vůbec, nebo jen velmi nenápadným způsobem, přesto se na základě interpretace výsledků analýz dá spekulovat, že koncept stratifikované společnosti je u nás stále platný a jistá třídní hierarchie je chápána jako možná nevídaný, ale celkem přirozený atribut společnosti. Pokud určité třídní vědomí v soudobé české společnosti opravdu existuje, a výsledky provedených analýz tomu nasvědčují, pak tento výzkum vlastně potvrdil závěry o probíhající *restratifikaci*, ke kterým došel se svými kolegy P. Matějů (srov. např. [Smith a Matějů 2011], [Matějů a Kreidl 1999]). Jedním z projevů této restratifikace je právě uvědomování si vlastní pozice, což lze pozorovat například na kongruenci objektivního a subjektivního statusu. Způsob, jakým se lidé sami zařazují do společenských tříd, totiž nasvědčuje tomu, že určité "třídní vědomí" v jejich mysli rozhodně existuje a ovlivňuje rozhodování, do jaké třídy se zařadit, a tudíž se dá očekávat, že stejnou „třídní“ optikou vnímají celou společnost. Lze předpokládat, že proces restratifikace a s ním i přesnější vnímání vlastní sociální pozice bude pomalu pokračovat i v dalších letech, až do doby, kdy se sociální struktura v České republice ustálí a nebude se v tomto smyslu nijak lišit od vyspělých států západní Evropy.

Seznam tabulek a obrázků

Tabulky:

Tabulka 1: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 1992).....	34
Tabulka 2: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 1999).....	35
Tabulka 3: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 2009).....	35
Tabulka 4: Který stratifikační model vnímají respondenti jako nejlépe odpovídající soudobé české společnosti (1992).....	42
Tabulka 5: Který stratifikační model vnímají respondenti jako nejlépe odpovídající soudobé české společnosti (1999).....	42
Tabulka 6: Který stratifikační model vnímají respondenti jako nejlépe odpovídající soudobé české společnosti (2009).....	42
Tabulka 7: Sebe-zařazení do společenské třídy (rok 1992).....	43
Tabulka 8: Sebe-zařazení do společenské třídy (rok 1999).....	43
Tabulka 9: Sebe-zařazení do společenské třídy (rok 2009).....	43
Tabulka 10: Přehled klíčových proměnných	52
Tabulka 11: Průměrný subjektivní status v letech 1992, 1999 a 2009	59
Tabulka 12: Rozdíly v subjektivním statusu podle pohlaví v letech 1992, 1999 a 2009 (Means).....	62
Tabulka 13: Subjektivní status respondenta podle ekonomické aktivity v letech 1992, 1999 a 2009	66
Tabulka 14: Závislost subjektivního a objektivního statusu (<i>SubStat</i> a ISEI)	70
Tabulka 15: Korelace subjektivního statusu a vzdělání otce, Spearmanův koeficient.....	73
Tabulka 16: Závislost subjektivního statusu respondenta na vzdělání jeho otce v letech 1992, 1999 a 2009	73
Tabulka 17: Faktory, ovlivňující subjektivní status (<i>SubStat</i>): lineární regresní modely.	75
Tabulka 18: Faktory, ovlivňující subjektivní status (<i>SubStat</i>): lineární regresní modely.	77
Tabulka 19: Korelace subjektivní třídy (<i>SubClass</i>) a vybraných faktorů	78
Tabulka 20: Sebe-zařazení do společenské třídy podle zaměstnání (EGP).....	80
Tabulka 21: Závislost subjektivního zařazení do dělnické třídy s objektivně dělnickým povoláním.....	82
Tabulka 22: Sebe-zařazení do dělnické třídy: logity a poměry šancí (odds ratios).....	86

Obrázky:

Obrázek 1: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 1992) - histogram	34
Obrázek 2: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 1999) - histogram	35
Obrázek 3: Sebe-zařazení do společenské struktury (rok 2009) - histogram	35
Obrázek 4: Typy stratifikované společnosti	39
Obrázek 5: Průměrný subjektivní status v letech 1992, 1999 a 2009 (muži a ženy).....	60
Obrázek 6: Rozdíly v subjektivním statusu podle pohlaví v letech 1992, 1999 a 2009.....	63
Obrázek 7: Souvislost subjektivního statusu a ekonomické aktivity v letech 1992, 1999 a 2009	67

Bibliografie:

- Abbott, P. (1987). Women's Social Class Identification: Does husband's occupation make a difference? *Sociology* 1 (21), 91–103.
- Bauman, Z. (1976). *Socialism: The Active Utopia*. New York: Holmes & Meier Publishers.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press ; Blackwell.
- Beck, U. (2000): The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity. *The British Journal of Sociology*, 51, 1, 79–105
- Beck, U. (2004). *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně* (překlad: O. Vochoč). Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital, in: Richardson, J. (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, (pp. 241–258). New York: Greenwood.
- Bourdieu, P. (1995). Sociální prostor a symbolická moc (překlad: Lhotová, Alena a Prousková, Hana). *Cahiers du Cefres*, (8), 213–234.
- Bourdieu, P. (1998). *Teorie jednání* (překlad V. Dvořáková). Praha: Karolinum.
- Čermáková, M. et al. (2000). *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Gender & sociologie. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Davis, K., Moore, W. E. a Tumin, M. M. (1945). *Some Principles of Stratification*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Duby, G. (2008). *Tři řády, aneb představy feudalismu*. Praha: Argo.
- Evans, M. D. R. a Kelley, J. (1992). Images of Class: Public Perceptions in Hungary and Australia. *American Sociological Review*, 57 (4), 461–482.
- Hout, M. (2008). How Class Works – Objective and Subjective Aspect of Class since the 1970s, in: Lareau, Annette, Dalton Conley. (2008). *Social Class: how does it work?* New York: Russel Sage Foundaion.
- Gelnn, Norval, D. (2003). Distinguishing Age, Period, and Cohort Effects, in: Mortimer, J. T. a Shanahann, M. J. (Eds.) (2003). *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

- Giddens, A. (1975). *The Class Structure of the Advanced Societies*. New York: Harper and Row.
- Giddens, A. (1999). *Sociologie*. Praha: Argo.
- Chelčický, P. (1945). *O trojím lidu*. Tábor: Sbor Husův.
- Jarkovská, L. a Lišková, K. (2008). Genderové aspekty českého školství. Praha: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 44 (4), 683–702.
- Jiráčková, P. (2012). *Vývoj nezaměstnanosti v ČR po roce 1989*. Bakalářská práce. Praha: Bankovní institut vysoká škola Praha, Bankovníctví a pojišťovnictví.
- Katrňák, T. (2004). *Třídní analýza a sociální mobilita*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Katrňák, T. a Fučík, P. (2010). *Návrat k sociálnímu původu: vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury : Masarykova univerzita.
- Keller, J. (2011). *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J. a Tvrdý, L. (2008). *Vzdělanostní společnost?: Chrám, výtah a pojišťovna*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J. (2012). *Sociologie středních vrstev*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kingston, P. W. (2000). *The Classless Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Kuchařová, V. a Zamykalová, L. (2000). *Rovnost příležitostí žen a mužů na trhu práce*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Lenski, G. E. (1966). *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw-Hill.
- Magenschab, H. (1999). *Josef II. Revolucionář z boží milosti*. Praha: Brána.
- Machonin, P. (1969). *Československá společnost: sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- Machonin, P. a Tuček, M. (1996). *Česká společnost v transformaci: k proměnám sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Marx, K. (1950). *Předmluva ke kritice politické ekonomie* (překlad: L. Štoll). Praha: Svoboda.
- Marx, K. (1974). *Rukopisy "Grundrisse", Sv. II*. Praha: Svoboda.

- Matějů, P. (1997). *Objektivní mobilita, subjektivní mobilita a životní šance v postkomunistické Evropě: nemarxistický přístup ke studiu subjektivní mobility a jejího významu pro studium transformace*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Matějů, P. (1998). *Peripetie vývoje a krystalizace střední třídy*. Pracovní texty výzkumného projektu Sociální trendy. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Matějů, P. a Kreidl, M. (1999). Vývoj statusové konzistence v České republice 1991-1999. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 35 (3), 269–290.
- Matějů, P. a Vlachová, K. (eds.). (2000). *Nerovnost, spravedlnost, politika: Česká republika 1991 – 1998*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mason, K. O. et al. (1973). Some Methodological Issues in Cohort Analysis of Archival Data. *American Sociological Review*, 38 (2), 242–258.
- Ossowski, S. (1963). *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge and K. Paul.
- Pullmann, M. (2003). Habitus a třídy. Výzva kulturní sociologie Sierra Bourdieu pro sociální dějiny (z pohledu německých sociálních věd). *Cahiers du Cefres*, Dostupné online:
http://www.cefres.cz/pdf/c29/pullmann_2003_bourdieu_nemecke_socialni_ved_y.pdf (dne 10. 1. 2014)
- Sahlins, M. (1972). *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine–Atherton.
- Savage, M., et al. (2010). Dis-Identification and and Class Identity, in: Silva, E. B. a Warde, A. (Eds.). (2010). *Cultural Analysis and Bourdieu's Legacy*, (pp. 60–74). Oxon: Routledge.
- Smith, M. L. a Matějů, P. (2011). Vývoj třídně podmíněného volebního chování v České republice v letech 1992–2010. Praha: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 47 (1), 33–61.
- Šafr, J. (2008a). *Životní styl a sociální třídy: Vytváření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šafr, J. (ed.). (2008b). *Sociální distance, interakce, relace a kategorizace: alternativní teoretické perspektivy studia sociální stratifikace*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Šafr, J. (2008c). Kulturalistický přístup k třídní analýze a relační paradigma stratifikace. Socioweb. Dostupné online:
http://www.socioweb.cz/upl/editorial/download/153_socioweb_6_08.pdf (dne 17. 5. 2014).

- Šanderová, J. (2000). *Sociální stratifikace: Problém, vybrané teorie, výzkum*. Praha: Karolinum.
- Šanderová, J. a Šmídová, O. (2009). *Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Thompson, E. P. (1966). *The Making of the English Working Class*. New York: Vintage Books, A Division of Random House.
- Tucker, C. W. (1968). A Comparative Analysis of Subjective Social Class: 1945–1963. *Social Forces*, 46 (4), 508–514.
- Tuček, M. (2003). *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Veblen, T. (1999). *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Vojtíšková, K. (2008). Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak "normální" vidí ty "dole" a ty "nahore". In: Kolářová, M. a Vojtíšková, K. (eds.). (2008). Vnímání a utváření sociálních distancí a třídních nerovností v české společnosti. *Sociologické studie*, 08 (5), 19–51. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Weber, M. (1991). "Class, Status, Party". In: Gerth, Hans, H. Mills, Charles Wright: *From Max Weber: Essays in Sociology*, London: Routledge, (pp. 180–195).
- Woodburn, J. (1970). *Hunters and Gatherers: The Material Culture of the Nomadic Hadza*. London: Trustees of the British Museum.
- Woodburn, J. (1982). Egalitarian Societies. *Man, New Series*, 17 (3), 431–451.
- Zajíčková, D. (2002). *Analýza rozdílů ve výši pracovních příjmů mužů a žen – návržení modelového postupu zjišťování podílu diskriminace*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.